

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS:

- Domkyrkosysslomannen, teol. dr *Gunnar Ekström*,
Västerås: Äldre kyrksilver i Västerås stift 77
Church Plate in the Diocese of Västerås 93

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

- Intendenten, fil. lic. *Stig Fogelmarck*, Stockholm:
Drottning Lovisa Ulrikas första bibliotek på
Drottningholm 94
La première bibliothèque de Lovisa Ulrika à
Drottningholm 99
Förste intendenten, fil. dr *Brynolf Hellner*, Stock-
holm: Äventyrligt spel. En tillfällighetsdikt från
1780-talet 99
Jeu hasardeux — une pièce de vers du XVIII:e
siècle 103

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

- Börje Hanssen: Österlen. En studie över social-
antropologiska sammanhang under 1600- och
1700-talen i sydöstra Skåne. Anmäld av *Sigfrid
Svensson* 104
Åke Campbell: Det svenska brödet. En jämfö-
rande etnologisk-historisk undersökning. Anmäld
av *Anna-Maja Nylén* 107

KORTA BOKNOTISER:

- Toivo Vuorela: Etelä-Pohjanmaan kansanraken-
nukset (Das volkstümliche Bauwesen in Süd-
Österbotten) 110
Nils Arvid Bringéus: Kyrkans tjänare i Örkel-
lunga pastorat 111
Daniel Tiselius. En kulturbild från tidigt 1700-tal.
Utg. av Elias Tiselius 111

REDAKTIONELLA MEDDELANDEN 111

FÖRENINGSMEDDELANDEN 112

RIG · ÅRGÅNG 35 · HÄFTE 3-4

1952

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: statsrådet *Herman Zetterberg*, sekreterare: museilektorn, fil. lic.
Mats Rehnberg, skattmästare: direktören *Sten Westerberg*.

REDAKTION:

Redaktör och ansvarig utgivare: förste intendenten, fil. dr *Gösta Berg*,
redaktionssekreterare: landsantikvarien, fil. lic. *Gösta von Schoultz*,
Värmlands museum, Karlstad, tel. 114 69.

EXPEDITION:

Föreningens och tidskriftens expedition: Nordiska museet, Stockholm,
tel. 67 00 80 (fru M. Rosén). Års- och prenumerationsavgift i
Sverige 10 kr, utanför Sverige 20 kr. Postgiro 19 39 58.

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen.

DISTRIBUTION UTANFÖR SVERIGE:

Ejnar Munksgaards forlag, Nørregade 6, København.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918.

Äldre kyrksilver i Västerås stift

Av Gunnar Ekström

Under det fortlöpande arbetet på Västerås stifts herdaminne har det alltmer kommit att framstå som önskvärt att företaga en särskild undersökning av kyrksilvret inom detta stift, eftersom en sådan på många punkter borde kunna komplettera arkivhandlingarna. Denna genomgång, som nu är avslutad, har ur nämnda synpunkt visat sig välmotiverad, men har också å andra sidan ådagalagt, att kyrkornas arkivalier i många fall kunna ge lösning på problem i fråga om silvrets stämpling. Det gäller icke blott inventarieförteckningarna, som dock äro ofullständiga och ofta nog felaktiga, utan framför allt räkenskaperna. Åtskilligt återstod ju att göra på detta område efter den snabbinventering av Sveriges kyrkor, som företogs omkr. 1920, då denna dels var en sådan i ordets egentliga bemärkelse, dels huvudsakligen avsåg att förteckna föremålen, medan ett fullständigt klarläggande av deras genesis icke ingick i uppgiften. Den nu avslutade undersökningen av såväl det bevarade kyrksilvret som arkivalierna — varvid även äldre skatte- och mantalslängder samt församlingsböcker fått lämna sitt bidrag till notiser om guldsmederna — har blottat en hel del nytt material av betydelse för silversmidets historia.

I fråga om de skilda föremålen är det

av speciellt intresse att få klarhet över varför församlingarna ofta ha låtit förfärdiga sitt kyrksilver långt borta från närmaste stad där guldsmeder funnos.

Det utländska silvret har tydligen ofta tagits som krigsbyte, framför allt under 1600-talets långvariga krig. Detta framgår stundom indirekt av givarens namn, som tyder på förvärv under anställning i krigsmakten såsom t. ex. i fråga om den vinkanna i Avesta, som är förfärdigad 1709 av Ph. Jac. Drentwett i Augsburg. Den doneras 1735 av generalen Tegenschiölds änka Maria Lagerstedt. Mera ovanligt är det, att karaktären av krigsbyte direkt anges på föremålet såsom sker på en augsburgkalk i Säterbo kyrka: "In Julij Aō 1702 hostilibus direpta atque Ecclesia Seterboensi a Christ. Ragge donata est calix hæc" (Denna kalk har i juli 1702 tagits från fienden och givits till Säterbo kyrka av Christ. Ragge).

Till en del förklaras den avlägsna tillkomstorten av att donatorerna voro adelsmän eller brukspatroner, som antingen donerade gammalt släktsilver eller hade personliga kontakter med t. ex. Stockholm eller velat anskaffa det bästa möjliga till en avsedd donation. Detta kan också vara fallet med rikare församlingar, särskilt om guldsmedsbeståndet i närmaste stad för tillfället icke var så lysande.

En annan anledning, som kanske icke tillräckligt har beaktats, är de stora årliga marknaderna. Till dessa ha även guldsmeder från vitt skilda håll strålat samman för att göra affärer. De ha medfört färdiga varor till försäljning, varigenom spekulanterna haft möjligheter till omedelbar jämförelse och utväljande av det, som syntes dem ur såväl konstnärlig som ekonomisk synpunkt vara lämpligast. Ett par exempel kunna anföras. En av kyrkvärdarna i Tärna, vilken församling ända in på 1900-talet hörde till Uppsala stift, hade i oktober 1699 "efter socknemännens begäran" rest till Uppsala för att köpa en brudkrona, vilket även skedde. Men "som församlingen ej alldeles var nöjd med denna kronans zirat, ty bortbyttes hon uti en zirateligare och förnöjsammare krona i Salbergs marknad". Samma situation finna vi beträffande Orsa kyrkas kalk och paten. Enligt stämplarna äro dessa tillverkade av arbogaguldsmeden Johan Dragman (1701—1746). Man frågar sig, vad det kan bero på, att Orsa längst i norr i stiftet har nattvardskärl från det avlägsna Arboga, då såväl Falun som Säter och Hedemora, Sala, Västerås och Köping lågo närmare. Hade dåvarande kyrkoherden i Orsa speciella relationer till Arboga och ville han därför gynna just dess mästare? Eller hade dessa namn om sig att vara så mycket konstskickligare än andra? Intetdera är fallet. Räkenskaperna visa, att kärnen köptes i Hedemora 1729, tydligen vid Pålsmässomarknaden.

Det var emellertid icke endast färdigvaror, som köptes vid dessa marknader. Det kunde även hända, att sockenrepresentanter dit medförde gammalt kyrksilver för att få det omgjort till nytt. Så skedde vid Pålsmässomarknaden i Hedemora i januari 1691, då rådmannen Nils Dufwa i Fa-

lun där överlämnade till stockholmsguldsmeden Justinus Johan Uhlen eller dennes ombud en gammal kalk för omgöring. Påföljande år i maj levererades den nya kalken. Den fortsatta arkivgenomgången torde komma att ge ytterligare belägg för marknadernas stora betydelse även för kyrksilverackquisitionen.

Orsakerna till nyförvärven, där dessa ej äro donationer, äro till en del slitage eller stöld och på 1800-talet den stora väckelsen, men huvudsakligen den fortlöpande befolkningsökningen. Den sistnämnda medförde större nattvardsgångar, som framkallade behov av större oblataskar och vinkannor. För att nedbringa antalet duklag och därmed förkorta den icke minst förr i tiden oskäligt långa högmässan byggdes större altarringar. Dessa i sin tur krävde större kalkar eller i vart fall större kupper och så blev nyanskaffning ofrånkomlig.

Finansieringsfrågan var givetvis ett problem. Församlingarna voro oftast fattiga och övriga sockenutgifter — såsom underhåll av kyrka, prästgård och sockenstuga samt fattigvården — drogo stora utgifter liksom nyanskaffning och underhåll av kyrkoinventarier. Billigast var därför att till guldsmeden skicka gammalt silver, som var slitet, för litet för behovet eller eljest obehövt. Därigenom slapp man ifrån materialutgifterna och kunde därjämte, helt eller till större delen, komma ifrån även arbetskostnaderna. Så långt vi genom räkenskaperna kunna se tillbaka, har man i de flesta fall, särskilt i äldre tider, gått just den vägen, varvid det dock är uppenbart att understundom gammalt silver av annan art uppköpts, tydligen för att underlätta guldsmedernas möjlighet att skyndsamt effektuera beställningen. När Västerås domkyrkas dop-

skål gjordes om 1712, utökades den med "en gammal obruklig och obehörlig kanna". Stora Kopparbergs kyrkoråd beställde 1723 ett par nya altargestakar av Jacob Brunck i Stockholm. I betalning lämnades en förgylld silverflaska om 150 lod, ett "credentz" om 100 lod, ett par oförgyllda stakar om 104 lod samt kontant $\frac{1}{2}$ daler. Vid beställningen 1648 av Stora Tunas vinkanna lämnades till guldsmeden endast ett kyrkokärl, "en liten gammal silverkanna", men dessutom profant silver såsom 6 skedar, en silverslida med kedja, ett armband och ett bälte med kedja. Ofta var sådant silver pantsilver, som lämnats kyrkan i säkerhet för lån, men sedan icke blivit utlöst.

Det är givet, att såväl pietets- som antikvitetsintressena blevo hårt pressade vid dessa transaktioner. Det förra blev aktuellt när det gällde donerade föremål, som skulle omgöras. Oftast kände man allan rättfärdighet uppfylld genom att på den nya pjäsen göra anteckning om dess tidigare givare, såsom när den ovan nämnda dopskålen i Västerås gjordes om: "Aō 1639 förärad af Gullsmiden Iohan Iohansson och Hans Hustru Margareta Salomons Dotter Till att brukas wid dhet H:ga Dopet i Westerås Domkyrkia. Aō 1712 till något mer än Hälften förbättrad och tillökt med Domkyrkians bekostnad." I andra fall sökte man i det nygjorda föremålet infoga och därmed bevara den del av det gamla, som innehöll donatorernas vapensköldar och donationsinskriften.

Om således pietetssinnet icke alltid saknades, var det sämre med antikvitetsintresset. Detta synes i det stora hela ha varit obefintligt. Gamla klenoder, även medeltidssaker, få gå i smältdegeln för att förbilliga de nödvändiga nyanskaffningarna. Ett undantag kan antecknas från

Västerås domkyrka. År 1791 diskuterades i kyrkorådet frågan om lämpligheten av att "till nedre delen eller foten" omgöra den större medeltidskalken "i anseende till att de mitt uppå eller vid själva handtaget varande gamla ziraterna" voro besvärliga vid "kalkens oftare vändning inuti handen". Rådman Hellberg "fann likväl det gamla arbetet så väl gjort, och nyssnämnda zirater så väl anbragta, att kalken icke borde röras". Vederbörande präst skulle därför hänvisas till att vid användandet omvira en näsduk!

Identifieringen av guldsmeder och tillverkningsorter har vid denna genomgång varit det icke minst intressanta. Ett tjugotal föremål från utlandet, speciellt Tyskland och dess berömda guldsmedsstäder såsom Augsburg, Nürnberg, Hamburg och Leipzig, lämnas här ur räkningen, då de icke beröra det svenska silversmidet. De svenska guldsmederna äro emellertid rikt representerade, icke blott genom sådana, som haft sin verksamhet inom stiftet (Västmanland och Dalarna), utan även genom andra kringboende, icke minst från Stockholm. I det följande kommer emellertid att upptagas endast sådana tillverkare, som själva eller vilkas stämpelar tidigare icke varit uppmärksammade eller i varje fall icke publicerade. En fullständig redogörelse för kyrksilvret i Västerås stift är avsedd att lämnas i annat sammanhang.

I detta material äro närmare 100 *stockholmsguldsmeder* representerade med inemot 280 arbeten, varav några i det följande skola nämnas.

En cylindrisk vinkanna i Romfartuna, enligt inventariet donerad 1665, visar sig vara tillverkad av *Anders Düsterbach*,

1. Vinkanna tillverkad av Anders Düsterbach, Stockholm, mästare 1590—1612. Romfartuna kyrka, Västmanland.

1. Communion flagon made by Anders Düsterbach, Stockholm, active 1590—1612. Romfartuna church, Västmanland.

som här har även stadsstämpel (Upmark, i fortsättningen betecknad med U., s. 33).

En Möklinta kyrka tillhörig, likaledes cylindrisk vinkanna, med graverade ornament och Salvator mundi samt evangelisterna Matteus, Lukas och Johannes, är enligt inv. 1674 inköpt 1666. Kronostämpeln hänför den till Stockholm medan

mästarstämpeln HG med hänsyn till tillkomsttiden synes angiva Henrik Grundel (U. s. 42).

En stämpel FR eller RF återfinnes på två eller tre föremål. I Ramnäs gäller det

en rund, slät oblatask, enligt räkenskaper-
na inköpt 1662. Torsång har samma stäm-
pel på en slät dopskål utan fot med två
plana, något profilerade handtag, enligt

2. Vinkanna sannolikt tillverkad av Henrik Grundel, mästare i Stockholm 1625—1673. Möklinta kyrka, Västmanland.

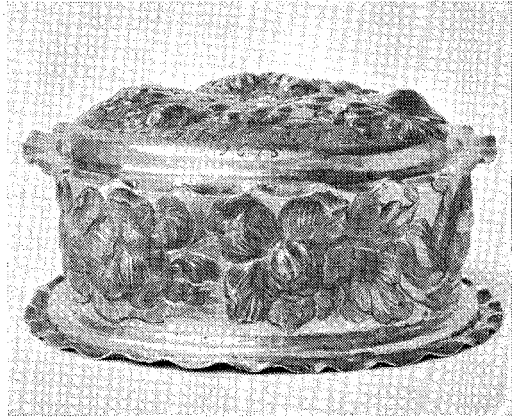
2. Communion flagon, probably made by Henrik Grundel, active in Stockholm 1625—1673. Möklinta church, Västmanland.

inv. tillhörig kyrkan 1672. Patenen i Stora Kopparbergs kyrka har troligen samma stämpel. Enligt inskription å den patenen tillhörande kalken skola båda vara skänkta 1675. (Stämpeln å kalken är emellertid en annan, Mickel Pohl d. ä.). Data för de tre föremålen hänvisa till en guldsmed, som levat 1662—1675. Tolkningen RF är otänkbar, eftersom detta enligt Upmark måste syfta på Raimund Faltz, vilken emellertid dör redan omkr. 1665 (U. s. 49). Återstår Friedrich Rossow och Friedrich Richter (U. s. 53, 59). Stämpeln för den senare är redan känd och av helt annan typ än nu ifrågavarande, varför den torde gälla *Friedrich Rossow*.

En skarpstämpel AG med ovanlig åldermansranka men utan stadsstämpel före-

AG

kommer på tvenne oblataskar med vackert drivna blom- och bladornament, den ena i Skerike och den andra i Romfartuna. Den förra betecknas i inventarium, upprättat tidigast 1650, som "ny". Den senare är enligt inskription donerad 1675. Inventariet upplyser om att denna är testamente efter Jacob Tigerstierna på Julpa, som varit drottning Kristinas guvernementskamrerare samt kamrerare i Kammarkollegium och dött 1673. Som tillverkare låge nära till hands att tänka sig västeråsguldsmeden Anders Grönevald (U. s. 753). Denne finnes emellertid enligt mantalslängderna i Västerås endast 1679, varför han kommit dit troligen 1678. För 1680 upptages änkan, varför han dött redan föregående år. Om det över huvud taget är en svensk guldsmed, vilket synes troligt, vänder sig tankarna rent hypotetiskt till Anthony Grill, far eller son, detta så mycket mer som arbetet är av hög klass (U.

3. Oblatask daterad. 1675, möjligen tillverkad av *Antony Grill d. ä. eller d. y. Romfartuna kyrka, Västmanland.*

3. Box for the Eucharistic bread, dated 1675, probably made by *Antony Grill the Elder or the Younger. Romfartuna church, Västmanland.*

s. 52, 56). Häremot talar å andra sidan, att båda dessa voro guldarbetare samt tillsyningsmän för myntverket och icke förekomma i guldsmedsämhetets protokoll. Frågan får väl därför anses stå öppen.

En stämpel, som Upmark hänför till "okänd mästare" (nr 244) återfinnes med S:t Erik en face på en oval oblatask i Djura. Den är inköpt 1697 men upptages i räkenskaperna utan angivande av mästare,

varför denne alltså är okänd. Stämpeln torde böra tolkas som HNR eller NHR.

En dopskål i Västanfors har IS två gånger samt S:t Erik en face, bokstaven E samt åldermansranka. Tillverkningsåret är tydligen 1693. Inskription: Nils Wilhelm Meijer Aō 1739. Inventariet anger,

att skålen d. å. skänkts till kyrkan vid Meijers avflyttning från bruket till Stockholm. Av de många guldsmeder på IS, som finnas i slutet av 1600-talet, är det på grund av tillverkningsåret endast tre, som äro tänkbara: Johan Schick, Jöran Strauss och Johan Stähle. Den förste och den siste använda helt andra stämplor (U. s. 48, 67), varför detta IS troligen gäller *Jöran Strauss* (U. s. 62).

Initialerna IIV på en kalk i Kila förekommer tillsammans med S:t Erik i profil, Q (1704) och åldermansranka. En-

ligt räkenskaperna är denna kalk betald 1705. Upmark upptager endast en för denna stämpel tänkbar guldsmed: Justinus Johan von Yhlen (U. s. 64). Efternamnets stavning med Y kan synas tala mot antagandet, att det är denne. Stavningen med Y synes emellertid icke vara hans egen. På ett originalkvitto i Kristine kyrka i Falun av 24 maj 1692 tecknar han sig nämligen Justinus Joh. Vhlen (= Uhlen).

Vinkanner i Husby och Kumla ha en stämpel BI (?). Å den cylindriska husby-

kannen finns dessutom S:t Erik en face, åldersmansranka och B (1690). Enligt inskription å denna kannan är den emellertid redan 1662 given av Jonas Columbus. Förklaring gives av räkenskaperna, som meddela, att kannan 1690 "färfärdigats och förgyllts" för 112 dlr 16 öre, och av inventariet 1695 som klargör, att "förfärdigandet" avser reparation. Kumlakannen framvisar jämte mästarstämpeln BI något

som ser ut att vara nedre delen av en krona. På buken återfinnas donatorsinitialerna samt även i detta fall årtalet 1662, medan inskription på locket upplyser, att kannan 1688 är gjord till Kumla kyrka. Även i detta fall ge räkenskaperna vägledning. Under år 1688 är antecknat, att pantsilver på 34 lod och skedar på $7\frac{3}{4}$ lod lagts till 1662 års kannan på $54\frac{1}{2}$ lod samt att av allt detta tillverkats en ny kannan på $94\frac{1}{2}$ lod. De två kannorna ha alltså sin stämpel BI från 1688 resp. 1690. Antydningen av krona på kumlakannen synes ge vid handen, att det är en stockholmsguldsmed. Intet av de i Upmark införda namnen ha emellertid kunnat ge vägledning.

En slät dopskål i Ljusnarsberg, utan fot och med två plana handtag, enligt inskription en kunglig gåva 1699 till hustru Elisabeth Erichsdotter såsom belöning för upptäckten av Finngruvan, har stämplarna S:t Erik en face, L (1699) och PB.

Den enda av Upmarks guldsmeder för denna tid, som kan komma i fråga, är *Petter Berendt* (U. s. 70).

Övriga utom stiftsområdet bosatta guldsmeder, som levererat silverinventarier till kyrkorna, påträffas förestädesvis i trakter gränsande till stiftet nämligen Värmland (Kristinehamn), Närke (Örebro), Södermanland (Nyköping), Uppland (Uppsala) och Gästrikland (Gävle), och utgör sammanlagt 33 guldsmeder med ett 70-tal arbeten.

Framst ligger *Örebro*, som sedan gammalt var residensstad för västra Västmanland, med 9 mästare och 16 arbeten. Guldsmederna äro kända redan tidigare ge-

nom Örebro silver (Jubileumsutställningen 1947 s. 5 f.). *Hans Olofsons* stämpel förekommer på en kalkfot i Näsby, där noden är medeltida och kuppen från 1861. Upmark har publicerat stämpeln bland "okända mästare" (nr 6707, som skall helomvändas). En annan "okänd mästare" återfinnes på en kalkfot i Hällefors, där kuppen dock är av senare datum (U. nr. 6710, 6711). Av räkenskaperna framgår, att denna kalk, som ursprungligen gjorts av Helleforssilver 1649, bortstals några år senare, varför den 1653 måste "opförnyas". Den är alltså i sitt nuvarande skick samtidigt med den av Upmark nämnda oblatasken i Fogdö från 1654 och är tydligen, enligt Örebro silver, tillverkad av *Johan Matson*. I Ervalla kyrka finnes en cylindrisk helt slät vinkanna med ingraverat donationsår 1654.

SO

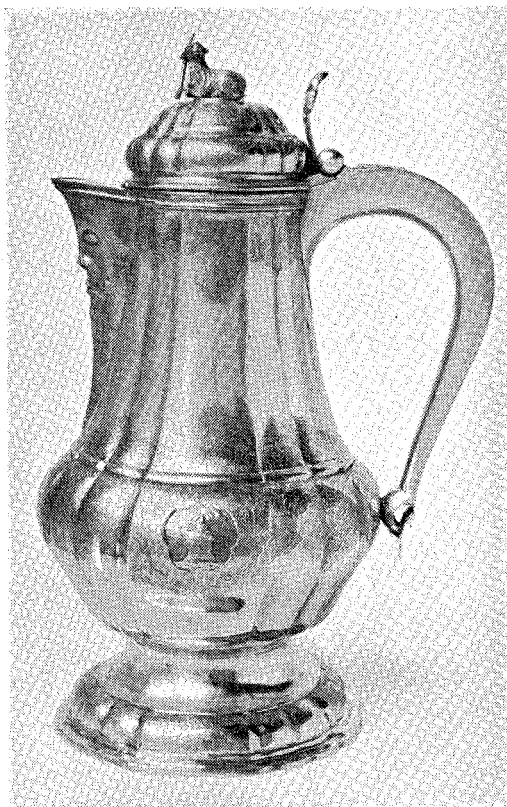
Stämpeln är SO tvenne gånger. Ervallas tillhörighet till Örebro län och närbelägenhet till residensstaden gör det troligt, att mästaren är *Sven Olofsson* (Örebro silver).

I stiftet äro endast sex uppsalamästare med åtta arbeten representerade, visserligen spridda över hela området. Endast en av dem, *Jonas Silfverling*, har en tidigare

IS

icke publicerad stämpel, IS jämte åldersranka. Den förekommer på en vacer, päronformad vinkanna med skrodade ornament i Rättvik. Räkenskaperna för 1736 upptager honom som tillverkare, medan lammet med korsfanan är ett senare tillägg av H. G. Granroth i Sala.

Gå vi till stiftets egna guldsmeder, kan ett flertal nya stämplat eller mästare annoteras.

4. Vinkanna tillverkad av *Jonas Silfverling*, Uppsala, 1736. Rättviks kyrka. Dalarna.

4. Communion flagon made by *Jonas Silfverling*, Uppsala 1736. Rättvik's church, Dalarna.

För att börja med *arbogamästarna* har Köpings kyrka en kalk, som möjligen härör från en sådan. Enligt inskriften är den 1636 skänkt av Mr Hans Leffler på Östuna kungsgård. Stämplarna äro en örn och ett M med inuti vidhäftat mindre S.

Örnen har, i motsats till den vanliga arbogastämpeln, nedfällda vingar. Detta kan synas tala mot antagandet att det skulle vara en arbogaguldsmed. Emellertid finnes samma typ på örnen på den samtidige

5. Nattvardskalk möjligen tillverkad 1599. Evertsbjergs kapell, Dalarna.

5. Communion cup, possibly made in 1599. Evertsbjerg's chapel, Dalarna.

arbogamästaren Magnus Hanssons arbeten. Denne levererar 1663 en dopskål till Fellingsbro, men förekommer redan 1646 i Arboga (Mästarstämpeln i Curt Malmgren, Arbogasilver, Fataburen 1936 s. 76; stadsstämpeln i U. nr 6 687). Skulle köpingskalken härröra från en arbogamäs-

tare faller tanken närmast på Mr *Mårten guldsmed*, som i skattelängderna nämnes 1636—1644, varefter hans änka bor kvar i staden. Stilen och mästarstämpeln göra det dock möjligt, att det är ett utländskt arbete.

Hindrich Adam Christiernin betjänar sig av ett flertal stämplat. Den från Uppmark mest avvikande (U. s. 236) återfinnes i Fellingsbro på den förstörade kuppen till den vackra medeltidskalken från 1300-talets förra hälft. Enligt räkenskaperna verkställde sagda guldsmed kuppans förstoring 1750.

På en päronformad vinkanna med drivna bårder och blomdekorationer samt originell Golgatakorsutformning på handtaget tillhörig Medåkers kyrka återfinnes *Zacharias Ekfelts* stämplat (U. s. 237).

Denna kanna är samtidigt det enda bevarade silverföremålet av hans hand i stiftets kyrkor.

Svante Ekström (U. s. 239) har till Säterbo levererat kalkkupa och sockenbudstyget, båda från 1829. Kuppen är an-

bringad å en medeltida kalk och nod, medan sockenbudstyget är från 1681 men "förnyat" 1829.

Gå vi härefter till *Falun*, är det två stämplat, som söka ägare. Den ena är det bomärke, som återfinnes på den av Jacob Erichsson 1646 till Stora Kopparbergs kyrka skänkta cylinderformade vinkannen (U. s. 288). Den andra finnes på en likaledes cylinderformad vinkanna tillhörig Sätters kyrka, enligt inskription tillverkad

1657 "in comitiis Cuprimontani", således i Falun, vilket även styrkes av säterkyrkans räkenskaper för detta år: "vid Kopparberget". Stämplarna på den senare äro

MH eller HM. Efterser man vilka guldsmeder, som vid denna tid voro verksamma på Kopparberget, är det av dem endast två, som kunna ifrågakomma: *Melcher Hey* på Falan (1638—1668) och *Mr Hans guldsmed* på Övre Åsen (1644/45—1669; Kammararkivet, mantalslängder; K. G. Hildebrand, Falu stads historia s. 428, 621). Hade efternamnet på Mr Hans varit känt, skulle måhända vidare diskussion varit överflödig. Nu måste kyrkans räkenskaper anlitas. Enligt dessa har den 1646 skänkta kannan två år senare blivit förgylld på kyrkans bekostnad. Detta uppdrogs åt Mr Hans. Då det icke är troligt, att någon annan än den i staden boende tillverkaren anlitades härför, torde Mr Hans få betraktas som ägare till bomärket. Melchior Hey skulle i så fall ha tillverkat säterkannen och mästarstämpeln därför läsas MH.

En svårighet synes emellertid vara, att MH använder Uppsala stadsstämpel. Är då icke mästaren att söka i denna stad? Såväl inskriptionen som räkenskaperna förbjuda en sådan tolkning.

De visserligen fåtaligt bevarade mantalslängderna för Uppsala från 1640—1660-talen visa även att någon mästare med ifrågavarande initialer icke då funnits därstädes. Namnen på uppsalaguldsmederna under denna tid äro Anders guldsmeds hustru, Olof Linnarsson, Mr Gärt och Johan Persson (1642), Leonhard och Gärt (1655) och Johan Tomsson

Stiftert

6. Vinkanna tillverkad 1772 av Zacharias Ekfelt i Arboga. Medåkers kyrka, Västmanland.

6. Communion flagon made in 1772 by Zacharias Ekfelt at Arboga. Medåker's church, Västmanland.

(1668). Initialerna MH gå icke att hämta ur dessa nämn.

Uppsalastämpeln sätter honom likväl i samband med denna stad. Han borde då återfinnas där under 1630-talet, före inflyttningen till Kopparberget 1637. Så är emellertid icke heller fallet. Han är i mantalslängderna icke upptagen bland de självständigt utövande uppsalaguldsmederna, som då äro Olof Linnarsson, Johan Persson, Anders Hinnersson och Mr Gärt. Enda förklaringen synes därför

vara, att han under uppsalatiden varit anställd hos någon av de nämnda mästarna. En sådan möjlighet föreligger även. Mr Gärt, Uppsalas storguldsmed under åtminstone tre 1600-talsdecennier, har ett hushåll på ganska konstant 10 mantalskrivna personer, däribland ett flertal mästervenner och lärpojkar. Är det för djärvt antaga, att Melcher Hey före bosättningen i Falun varit en av Mr Gärts mästervenner och att detta är förklaringen till uppsalastämpeln?

Daniel Abr. Wahlström (U. s. 291), som var född 1763 i St. Tuna, och som dog i Falun 1797 i lungshot, har i Sund-

born en kanna, som är kopia av en sådan från 1731. *Anders Isac Salander* har kalk

med paten från 1821 i Säfsnäs kyrka (U. s. 292).

Utöver de tidigare nämnda tvenne faluguldsmederna från 1600-talet kunna ytterligare några av de viktigare från 1600- och det tidigare 1700-talet nämnas utifrån kyrkoarkiv och mantalslängder. Mr *Peter Krull* är det tidigare 1600-talets dominerande gestalt. Han finns i Falun 1614, synes i början av 1640-talet ha köpt bergsmanshemmanet Sandviken i Vika och har dött mellan 1650 och 1656, vilket senare år testamente ges efter hans änka. *Elias Rudolph*, som är mantalsskriven från 1670, dör 1699 (änkan 1708). Mr *Sevolt Dijkman* vistas där 1675—1713. *Anders Ohs* (U. s. 288), som 1708 gör kalken till gruvkyrkan i Falun, är verksam ännu 1720 men torde samma år ha avlidit. Han synes ha efterträtts av Mr Petter Perner,

som från 1721 är mantalsskriven i Falun, sedan han 1720 flyttat från Sala (jfr U. s. 607, där stämplarna 4961 och 4962 gälla falutiden). Perner, som i Siljansnäs har en av honom förfärdigad kalk från 1722, är i verksamhet t. o. m. 1725. Året därpå nämnes änkan. Samma år inflyttar en "frimästare", Mr *Peter Krämer*. Denne är redan 1733 ur mantal såsom fattig men dör icke förrän 1748, icke mer än 50 år gammal. Otto Henrik Sjöberg slutligen var född i Lund 2 mars 1699.

Guldsmeder i Hedemora ha funnits åtminstone sedan förra delen av 1600-talet ehuru icke permanent. *Erik guldsmeds* hustru nämnes i domboken 1636. Åren 1639—1668 förekommer *Christopher guldsmed* i mantalslängderna; 1641—1650 *Ingel guldsmed*. Såsom "skriven på landet", dvs. i landsförsamlingen, uppföres 1673—1675 Augustus guldsmed, vilken 1668—1669 varit verksam i Falun. *Peter Gråberg* är mantalsskriven från 1727 t. o. m. 1747, då han betecknas som "utfattig". 1729 har han erhållit betalning för lagning av ett sockenbudstyg. *Daniel Wikström* (U. s. 347) har bosatt sig i Hedemora redan 1743. D. å. lagar han en

av sockenbudskalkarna. *Joachim Dyring* har även en annan stämpel än den av Uppmark anförda (s. 348), nämligen ID under krona. Den återfinnes 1761 på sockenbudstyg i Norberg jämte kontroll, C och Hedemora vapen.

Gå vi härnäst till *Köping* finnes där en tidig 1600-talsguldsmed, *Adam Degenn*. 1626 kallar han sig "guldsmed i Köping

och fördom borgmästare där", då han till kammarråden avger intyg i en revisionsfråga. I sitt vapen har han ett bomärke.

Han förekommer redan 1615 och ev. tidigare.

En stämpel med bokstäverna AHM i monogram förekommer på en päronformad vinkanna i Venjan, enligt inskription tillkommen 1691. Vidare på en oval

oblatask på fyra kulfötter i Björskog, enligt räkenskaperna tillverkad 1693. Slutligen eventuellt på en kalk i Himmeta, som blev "omgjord och förbättrad" 1691. Att denna stämpel skulle tillhört en guldsmed i Köping framgår av räkenskaperna i Vänjan, som på 1691 har uppgiften, att kannan tillverkats där. Vid denna tid är i Köping endast en guldsmed verksam, sedan Nils Svensson, som 1662 är "utom borgerskapet" och påföljande år blivit borgare, 1673 flyttat, nämligen *Anders Högman*, som inflyttat 1676 och dör 1701, då det 12 aug. d. å. ges testamente efter honom till kyrkan (U. s. 473).

Enligt Munktorps kyrkoräkenskaper "omgör" guldsmeden *Anders Wallman* i Köping sockenbudskalken 1724 (U. s. 473).

Petter Norberg har i stiftets kyrkor tre föremål, nämligen kalk i V. Skedvi, dopskål i Munktorp och brudkrona i Malma.

Skedvikalken, som är rikt ornerad, har Köpings stadsstämpel och PN och är enligt räkenskaperna tillverkad av honom 1734. Dopskålen i Munktorp är oval med två handtag, utvändigt graverad och med i botten drivet mönster. Samma stämplor. Enligt inskription tillverkad 1732 och enligt räkenskaperna beställd hos samma guldsmed. Brudkronan i Malma slutligen med lika stämplor återfinnes icke i kyrkans räkenskaper och är enligt inventarieanteckning förvärvad efter 1875, troligen donation.

Lindesberg har guldsmeder åtminstone sedan 1640-talet. Mr *Christopher*, möjligen en förfader till de senare Wasserman med samma förnamn, finnes i mantalslängderna 1647—1650. *Cnut guldsmed* är där på 1660-talet. *Hindrich Bööks* namn förekommer första gången 1693 och sista 1702, varpå hans änka nämnes.

Även *Nora* har guldsmeder före mitten av 1600-talet. Domboken 1630 nämner *Bengt Olofsson*. *Måns gullsmid* omtalas 1658. Åren 1661—1676 har *Jöns Nilsson* förlagt sin verksamhet dit. Sedan blir det ett långt uppehåll till dess *Erik Lekberg* tager vid 1751. *Carl Gustaf Holmberg* har på ett sockenbudstyg i Ljusnarsberg en stadsstämpel, som avviker från före-

gångarnas (U. s. 561). *Carl Magnus Heidin* har sina stämplor på en rörom (vinsked) i Ljusnarsberg från 1855 och ett sockenbudstyg i Hellefors från 1845.

Sala hade 1638—1652 en betydande guldsmed i *Sven Persson*. Enligt räkenskaperna i Stora Tuna kyrka har han 1648 levererat tvenne genom sin ornering

intressanta arbeten bestående av cylindrisk vinkanna och fyrkantig oblatask på fyra fötter.

På kyrksilver i Kumla och Tärna förekomma mästarinitialerna IL, två stämpelar varje gång. I Kumla återfinnas de på en kalkfot, där noden är medeltida och kuppan, tillverkad av Magnus Hultgren i Sala, yngst. Enligt räkenskaperna har denna kalk omgjorts 1723, vilket alltså är året för stämplarna. I Tärna finnas samma stämpelar på en paten. Att året även i detta fall är 1723 framgår av inventariet, som nämner att såväl kalk som paten detta år omgjorts. Enligt räkenskaperna har guldsmeden i Sala, Mr *Johan Löfman*, detta år fått 200 dlr för kalkens omgörande och förgyllning. De två stämplarna IL tillhöra alltså denne, som finnes i mantalslängderna 1722—1724.

Till guldsmederna i Sala kan läggas *Olof Humbla* 1686—1699, vilket senare år 7 dlr erlagges vid gravöppning för honom, och guldarbetaren *Jacob Rosso* (Rossau) 1710—1716/17. *Petter Pemer* (U. s. 607) överflyttar till Falun 1720 (se ovan). *Erik Granroth* måste vara död redan 1748, vilket år änkan, som dör 1767, omtalas.

Liksom de övriga 1640-talets städer i stiftet hade *Säter* redan på ett tidigt stadium där bosatta guldsmeder. *Anders Nilsson guldsmed* är mantalsskriven 1639—1640. Efter namnet förekommer i dom-boken. Mr *Olof guldsmed* införes i längden 1648 och finnes kvar t. o. m. 1658, vilket år han flyttar till Falun, där han

förblir till 1665. Staden synes därefter ha saknat egen mästare till slutet av 1730-talet.

I Gagnef finnes en päronformad vinkanna med IR och åldermansranka. Enligt räkenskaperna är kannan 1732 inköpt från Mr *Johan Roos* i Säter, vilken efter

församlingsböckernas uppgift dör 1745 (U. s. 648).

En mästarstämpel med NRB samt stadsstämpel S och hammare förekommer på ett flertal silverföremål i stiftet tiden 1751—1771, nämligen på vinkanna och sockenbudstyg i Stora Skedvi, brudkrona i Kumla, vinkanna och oblatask i Säter, vinkanna i Norrbärke och tvenne dylika i Hedemora. Stora Skedvi kyrkas räkenskaper för 1752 upplysa om att det gäller *Nils Rydberg* i Säter. Hedemoras vinkannor från 1751 äro ståtliga pjäser med rikt graverade ornament. — Tilläggas kan, att *Anders Sundström* enligt dödboken dör redan 15 maj 1806.

Västerås erbjuder ett flertal problem. Ett sådant är ett bomärke jämte Västerås vapen, som kommer igen på ett flertal arbeten från förra delen av 1600-talet. Det återfinnes på en vinkanna i By, enligt räkenskaperna inköpt 1640. Likaså på en päronformad vinkanna i Romfartuna med

en minnespenning i locket över Gustaf II Adolf och Maria Eleonora. Ytterligare på en sockenbudspaten i Sura, som enligt räkenskaperna kan vara från 1654. Kärrbo kyrka har två föremål med dessa stämp-

lar, en cylindrisk vinkanna och en dopskål. Båda ha tidigare varit i adlig ägo och donerats först 1678 resp. 1728, varför upplysning om deras tillkomst icke kan vinnas ur räkenskaperna. Stilen anger emellertid, att de tillhöra samma period. Återstår Västerås domkyrkas 1400-talskalk, där kuppan är av senare datum. Denna kalk har inuti foten, där kuppan är fastlödd, samma stämplor. Å nedre kanten finnes ingraverat IAHAN IAHANSON och HINDRICK MARKVSON samt årtalet 1617. Föremål med detta bömärke äro alltså belagda för åren 1617—1654. Enligt Upmarks förteckning på guldsmeder i Västerås (s. 751) är den enda tänkbara *Johan Johanson*.

I Säby finnes en cylindrisk vinkanna med gravyrer, på locket Behådelser och

kring livet Herdarnas tillbedjan. På foten synas otydliga stämplor. Räkenskaperna upplysa om att kannan 1657 inköpts från Mr Salomon guldsmed, tydligen *Salomon Johansson*, 1649 upptagen i domboken som rådman (U. s. 752).

Västerås domkyrkas fyrkantiga oblatask på fyra fötter med lamm på locket och med graverade bladmönster på sidorna är enligt räkenskaperna inköpt 1664. Stämplorna finnas i Upmark nr:s 6 158 och 6 159. Med ovan angivna tillverkningsår synes endast en guldsmed vara tänkbar, *Gabriel Månsson Bring*.

Säfsnäs kyrka har en dopskål på rund fot och med två öron samt rika blom- och bladgravyrer skänkt 1766 av direktören

7. Dopskål tillverkad av Lorenz Böök, mästare i Västerås 1666—1672. Säfsnäs kyrka, Dalarna.

7. Baptismal bowl made by Lorenz Böök, active at Västerås 1666—1672. Säfsnäs church, Dalarna.

Abraham Hülphers i Västerås, som hade sin hustru från denna socken. Skålen är emellertid enligt stilen av vida äldre datum, typisk för 1600-talets mitt och senare hälft. Stämplorna äro Västerås vapen och BL eller LB, tydligen det senare: *Lorenz Böök* (U. s. 753).

En annan västeråsguldsmed har mästarestämpeln B. Denna förekommer på ett flertal föremål från 1600-talets sista årtionden. En päronformad vinkanna i Nor-

berg är enligt inskription och räkenskaper skänkt 1688 av rådman Lars Olofsson i Västerås. På en oblatask i Rytterne är antecknat årtalet 1692. Räkenskaperna upplysa om att asken d. å. testamenterats till kyrkan. Hubbo kyrka äger tvenne föremål med samma stämplor, en paten — enligt räkenskaperna från 1691 — och en oblatask — enligt inskription skänkt 1688. Föremålen med dessa stämplor kunna alltså inringas till 1688—1692. Den enda guldsmeden i Västerås under denna tid är *Johan Biörk*, vadan stämplorna tydligen äro hans.

8. Nattvardskalk daterad 1636, möjligen tillverkad av Märten guldsmed i Arboga. Köpings kyrka.

8. Communion cup, dated 1636, possibly made by Märten Goldsmith at Arboga. Köping's church, Västmanland.

Upmark har från "1700-talets förra del" en "okänd mästare" med initialerna EB "möjligen identisk med Erik Barck i Örebro?" (nr:ris 6 171 och 6 172). Denne har i stiftets kyrkor fem föremål, det tidigaste en vinkanna i Hubbo, tillverkad 1701 enligt stämplarna och betald året därpå, och det sista en oblatask i Tillberga, enligt inskrift från 1714. En inskrift på en vinkanna i Odensvi med sam-

ma stämplor upptager även tillverkarens namn: "E.Barck Aurif: Aros. fecit." Denne Erik Barck (se U. s. 790) finnes i mantalslängderna för Västerås från och med 1701 såsom bosatt väster om ån. Enligt dödboken begravs han 17 mars 1718, "hastigt död".

Från århundradets senare del finnes en stämpel LW såväl å sockenbudstyg i Till-

berga från 1771 som å rörom i Kolbäck från 1769. Kolbäcksurkunderna lämna oss i ovetenhet om tillverkaren, medan tillbergaräkenskaperna meddela, att *Lars Winter* i Västerås är mästaren (U. s. 757).

Johan Fredrik Thedenius har 1812 tillverkat sockenbudstyg i Västerås—Bar-

karö och *Lars Öhlin* en originell rörom för samma kyrka samt en vinkanna i Irsta (U. s. 758 f.).

En del stämplor ha ännu icke kunnat identifieras, varken i fråga om ort eller ägare. Dit höra de på kalken i *Evertsberg*, som är kapell till Älvdalen. På foten finnas tvenne stämplor, den ena mästarens, den andra möjligen G och väl i så fall syftande på Gävle. Dessutom är där ingraverat IHS med förkortningstecken, därunder något som ser ut som 99 och underst IE. På kuppen INRI och årtalet 1651. Kalken har ursprungligen tillhört moderkyrkan,

vars inventarium för 1736 upptager en stor kalk av år 1599 med gammal förgyllning utan och innan. De två krumelurerna på foten ha alltså 1736 tolkats som 1599. I inventariet från 1757 förekommer en något olika formulering: "En gammal kalk förgylld utan och innan, på kalken står årtalet 1651 samt på foten IHS, väger 42 lod." Här har tydligen krumelurtolkningen 1599 underkänts medan året 1651 godtagits såsom tillkomstår. Det måste nämligen förutsättas att här, liksom annorstädes, den gamla inventarieförteckningen legat till grund vid uppgörandet av den nya. Före 1777, då nästa inventarium tillkommer, har ett byte skett mellan moderkyrkan Älvdalen och kapellet Evertsberg, varigenom det senare fått kalken på 42 lod, medan den förra fått en annan jämte paten på endast $33\frac{7}{8}$ lod. — Älvdalens kyrkas räkenskaper, som börja 1662, ge ingen vägledning. Av inventarieförteckningarna, som då detta skrives icke äro i full utsträckning tillgängliga, framgår, utöver vad ovan anförts, att kyrkan 1576 hade en kalk men 1601 två stycken, vadan det ur denna synpunkt icke synes möta hinder att tänka sig tillkomsten till 1599. Frågan torde tills vidare få avgöras ur stilsynpunkt och med hänsyn till troligheten av att stämplar av sådan art som de å kalken befintliga uppträda hos oss vid så tidig tidpunkt som i slutet av 1500-talet. Skulle man stanna för 1599 återstår att förklara årtalet 1651, som väl då närmast skulle syfta på skålen.

I Heds kyrka finnes en med stämpeln B.(U?) B.I. försedd tesked, som 1773 köptes på auktion efter kyrkoherden Pehr Fahlsten för att "nyttjas vid altaret". Den har sedan försetts med passande hål i bla-

det och 1783 förgyllts. Tillverkningsåret anges icke. De ingraverade ägarinitialerna ITEC kunna emellertid ge vägledning. De betyda säkerligen Iohan Thurelius — Elisabeth Croning och syfta på prosten Thurelius i By, som var gift med prosten Cronings i Munktorp dotter Elisabeth. Eftersom äktenskapet ingicks 1722 kan skeden ha tillkommit vid denna tid. Med Thurelii dotter Elisabeth Catharina kom den sedan till Hed, där hon var gift med prosten Fahlsten.

Öje kapell i Malungs socken har en vinkanna med inskription: Malungs Kyrkio kannan Aō 1685. Stämpeln är PI under

krona, troligen stockholmsguldsmed. Räkenskaperna finnas icke kvar för detta år och guldsmeden är okänd.

Orsa kyrka har en oblatask, som donerats i samband med häxeriprocesserna 1671. Under botten finnes stämpeln HS eller SH. Okänd mästare.

En stämpel, som ävenledes synes vara HS, förekommer i Stora Skedvi på en fyrkantig oblatask på fyra kulfötter, med upphöjt lock i drivet arbete, på vilket står lammet med korsfanan. Föremålet har icke påträffats i räkenskaperna. Inventarierna ge ingen ledning.

En sockenbudskalk i Kumla har en defekt stämpel, där den sista bokstaven är S medan den förra kan vara I eller M. I in-

inventariet från 1655 är med annat bläck tillagt: "en liten kalk och paten", varför tiden kan sättas till något efter 1655. Skulle stämpeln vara MS, kan detta be-

tyda salaguldsmeden Mårten Svensson, som är belagd för tiden 1653—1664.

En kalk, troligen från 1640—50-talen, med dubbelt sexpassformad och helt cisererad fot av samma typ som köpingskalken, bild 5, tillhörig Venjans kyrka har stämpeln H två gånger. Mästaren är okänd.

Understundom påträffar man guldsmeder, som icke bo i städerna. *Avesta*, som icke får privilegier förrän 1919, har guldsmeder redan på 1600-talet, nämligen *Hans guldsmed* 1663—1669 och Mr *Sa-*

⇒ J J ⇒
1731

muel guldsmed 1673—1683. En *Johan Faberin*, boende i Grycksbo by i *Husby* tillverkar 1731 denna kyrkas ännu bevarade oblatask. I Altsarbyn i *Rättvik* bor

bortåt 20 år under 1650—1670-talen Mr *Christopher Larsson*. *Stora Skedvi* har sedan långt tillbaka haft där bosatta guldsmeder. 1627 är enligt räkenskaperna *Lars guldsmed* i Guldsmedsbo, vilken by tydligen fått namn efter ägarens yrke, skyldig kyrkan $7\frac{1}{2}$ lod silver, som han fått vid omgörandet av sockenbudskalken. När guldsmeden *Eric Ersson Sedlin* i Kvista 1761 dör, anföres om honom i personalierna, att han, som var född i Kyrkbyn, vid mognare år begivit sig till Stockholm för att lära guldsmedsprofessionen, "där han ock med gott lovord lärde i $5\frac{1}{2}$ år". Att han fick användning för sina kunskaper framgår av att han användes för lagning av kyrkans silver.

Av det anförda torde framgå, att en fullständig inventering av ett stifts kyrksilver med behövliga stämpelavgjutningar parad med en kompletterande genomgång av kyrkornas räkenskaper och annat arkivmaterial har åtskilligt att giva forskningen såväl beträffande de skilda föremålens öden som i fråga om guldsmederna och deras produktion och således kan bli ett icke oväsentligt bidrag till silversmidets historia.

Church Plate in the Diocese of Västerås

A thorough inventorization, recently made of the church plate in the diocese of Västerås, has from many points of view given new contributions to research of Swedish plate.

The provenance of the church plate is an interesting matter. The communion plate has turned out not at all to originate from the goldsmith in the nearest town as often as might be supposed. Besides the goldsmiths in the towns of the diocese and a couple of goldsmiths in country, those from Stockholm and e. g. from the districts of Örebro and Upsala are represented. There is also foreign silver. No less than nearly a hundred Stockholm goldsmiths have made objects for churches in the diocese. The principal causes therefor are as follows.

Quite a lot of the church plate in the diocese is gifts from private persons, of whom the main part has belonged to the landed gentry of the diocese. From them the foreign plate comes, chiefly German plate of the 17th and

18th centuries, and part of the Stockholm work. Several communion flagons and baptismal bowls from this group have originally had a profane use.

The plate procured by the congregation itself has been partly bought from the goldsmiths in the diocese, partly ordered from Stockholm workshops and partly procured at fairs in the neighbouring town. The goldsmiths came from afar to these fairs, and that is why e. g. Orsa church has a communion flagon made by an Arboga goldsmith. Very often old objects of church plate have been melted down and remodelled.

Furthermore, the inventorization has resulted in some 40 stamps belonging to goldsmiths who have hitherto been entirely unknown or known only as names. By looking through the accounts of the churches it has been possible to attribute several objects of uncertain provenience to positive goldsmiths, their names being mentioned in the accounts.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Drottning Lovisa Ulrikas första bibliotek på Drottningholm

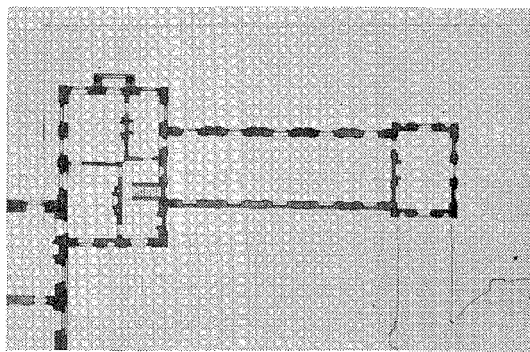
Av Stig Fogelmarck

Vid sin förmålning 1744 fick Lovisa Ulrika av konung Fredrik mottaga Drottningholms slott såsom gåva. Det var en förnämlig present och att den vann stor uppskattning framgår av de entusiastiska utläggningar om slottet och dess park som den unga kronprinsessan gav i breven till familjen i Tyskland.¹

Drottningholmsinteriörernas pompösa barock erbjöd emellertid inte en idealisk ram kring det liv som den nya ägarinnan önskade föra på sitt sommarslott. Ljusare, intimare miljöer formade efter de aktuella franska stilidealen och med plats för konstsamlingar och böcker var det hon främst längtade efter. Med Carl Hårleman som arkitekt börjades också nästan omedelbart ett vidlyftigt omdaningsarbete. För sitt eget bruk hade kronprinsessan utvalt den norra delen av huvudslottets bottenvåning och nordvästra flygelpartiet. Genom att påbygga dess låga mellan- del med en våning skapade Hårleman

här ett nytt, galleriliknande rum som förband huvudslottet med den nordvästra hörnpaviljongen. Denna sistnämnda motsvarar det nuvarande s. k. marmorkabinettet, galleriet det praktfulla biblioteksrummet (bild 1).

Drottningholmsbibliotekets tillkomst- historia har behandlats av flera forskare men kan dock inte anses vara slutgiltigt

1. Drottningholms slott, n. v. flygeln; detalj av Carl Fredrik Adelcrantz' uppmättningsritning från år 1752. K. Byggnadsstyrelsen. (Bildens övre kant orienterad mot väster.)

¹ Luise Ulrike... Ungedruckte Briefe, utg. av Fritz Arnheim, Gotha 1909—10. Erster Band sid. 65, 199 f. Jfr också Arnheim, Lovisa Ulrikas Drottningholm, i Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen 1904, I.

1. Le château de Drottningholm, l'aile du nord-ouest: Détail du plan de mesurage du 1752 par Carl Fredrik Adelcrantz. (Le bord supérieur de l'image se dirige vers l'ouest.)

utredd. Det fylligaste bidraget till den konsthistoriska diskussionen om detta märkliga gemak lämnades 1924 av Carl David Moselius i en uppsats kallad "Ett av Sveriges vackraste rum".² Moselius hävdade där, att rummet redan från början, alltså åren 1745—47, utformades i anslutning till Jean Erik Rehns i Bellingaarkivet bevarade ritningar. I sin Hårlemanmonografi³ sökte Åke Stavenow påvisa, att en ursprunglig biblioteksinredning av Hårleman verkligen fullbordats och att Rehns ritning hänförde sig till en omdaning av rummet på 1760-talet. Denna senare teori återkommer i Silfverstolpes och Stavenows Drottningholmsbeskrivning i Svenska slott och herresäten⁴ och är väl den som numera i allmänhet omfattas. Det har dock alltid väckt förvåning, att den Hårlemanska inredningen redan på 60-talet kunde synas så omodern, att en kostbar omdaning var motiverad. Som en mera plausibel förklaring har anförts, att Lovisa Ulrikas boksamling på grund av kraftig tillväxt skulle ha fordrat större hyllutrymme.

En närmare granskning av problemet visar emellertid att ingen av de framlagda teorierna håller streck — helt enkelt därför att man lokaliserat det ursprungliga biblioteket till fel rum. Både Moselius och Stavenow har utgått från den oriktiga förutsättningen, att det långsmala galleriet i Lovisa Ulrikas nyinredda våning redan från början bestämdes att tjäna som bibliotek. Det var i själva verket det norr

därom liggande rummet — det s. k. marmorkabinettet — som först inreddes för drottningens böcker.

Detta förhållande framgår tydligt av de detaljerade upplysningar som kronprinsessan ger i sin korrespondens med familjen. Ett brev till systemen, prinsessan Amalia, daterat den 8 augusti 1746 lämnar den första mera ingående beskrivningen av de rum som under Hårlemans ledning tog form ute på Drottningholm.⁵ I skildringen av sitt vidsträckta appartement når brevskriverskan så småningom fram till galleriet. Det heter där: "... och sedan kommer ett nästan färdigt galleri, som är avsett för tavlor. Det finns en del mycket vackra, som jag låtit skicka efter från Paris: av Boucher och av Chardin. Vid slutet av galleriet ligger biblioteket, som kommer att dekoreras i en helt ny stil." Ännu mer talande är en beskrivning från den 19 september 1747, där Lovisa Ulrika skriver sålunda till modern, Sofia Dorotea:⁶ "Därifrån (det sista rummet i huvudslottets nordvästra del) kommer man in i galleriet, som jag nyligen låtit bygga. Pelarna här skola bli av marmorstuck;⁷ mitt emot fönstren skall sitta speglar, som komma att reflektera hela parken. Ifrån galleriet kommer man in i biblioteket som avslutar hela våningen..."

Av dessa citat framgår med all önskvärd tydlighet, att biblioteket var våningens innersta rum, vilket motsvarar det nuvarande marmorkabinettet. Detta ut-

⁵ Luise Ulrike... Ungedruckte Briefe, Erster Band sid. 302.

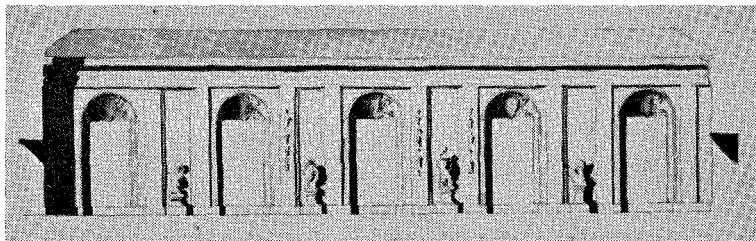
⁶ Luise Ulrike... Ungedruckte Briefe... Zweiter Band, sid. 67.

⁷ Lovisa Ulrika använder uttrycket "marbre fin" vilket med all sannolikhet avser marmorstuck. Den tekniska termen härför är enligt H. Havard (Dictionnaire de l'ameublement III, spalt 612 f.) "marbre feint".

² Bonniers Veckotidnings julnummer 1924, sid. 22 ff.

³ Stavenow, Åke, Carl Hårleman, Uppsala 1927, sid. 133 ff.

⁴ Svenska slott och herresäten. Ny samling 1932—1933. Uppland, Östergötland. Stockholm 1933, sid. 438.

2. Carl Hårleman: *Détail du projet d'avance de l'aile du nord-ouest, le château de Drottningholm. Section de la longueur de la galerie, vers l'est (le mur intérieur).*

2. Carl Hårleman: *Détail av utbyggnadsförslaget till n. v. flygeln, Drottningholms slott. Längdsektion av galleriet, mot öster (innerväggen). K. Byggnadsstyrelsen.*

gjorde vid denna tid, då norra förbindelselängan ännu inte var utförd, våningens slutpunkt. (Jfr bild 1.)

I breven saknas som synes varje som helst antydning om att galleriet skulle inrymma några böcker. Däremot talas det om tavlor, speglar och kolonner — förmodligen avses pilastrar — och i vår fantasi måste vi försöka föreställa oss ett rum av samma art som de franska privathotellens praktfulla gallerier. Hårlemans bevarade ritningar förmedlar tyvärr bara en ganska schematisk bild av hur rummet först utformades⁸ (bild 2).

För att återgå till biblioteket ger oss planer och ritningar ytterligare bekräftelse på att det första biblioteksrummet varit lokaliserat till marmorkabinettet. Det viktigaste dokumentet härvidlag är det blad i Nationalmuseum, vilket Stavenow publicerat som "Ritning till norra kortväggen i Drottningholms bibliotek"⁹ (bild 3).

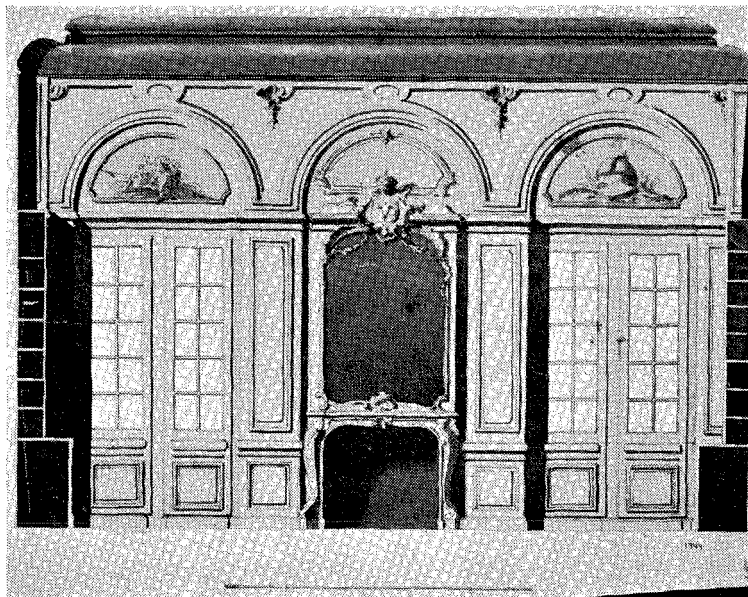
⁸ 1 blad: plan, förslag till innerväggen, i Kungl. Byggnadsstyrelsen.

1 blad: plan och fasader, förslag till innerväggen, i Nationalmuseum, Tessin-Hårlemansamlingen 6 576.

⁹ Stavenow, a. a., sid. 134. Ritningen i Nationalmuseum, Tessin-Hårlemansamlingen 1344.

3. Carl Hårleman: *Förslag till s. väggen i Lovisa Ulrikas bibliotek, Drottningholms slott. Tessin-Hårlemansaml. 1344, Nationalmuseum.*

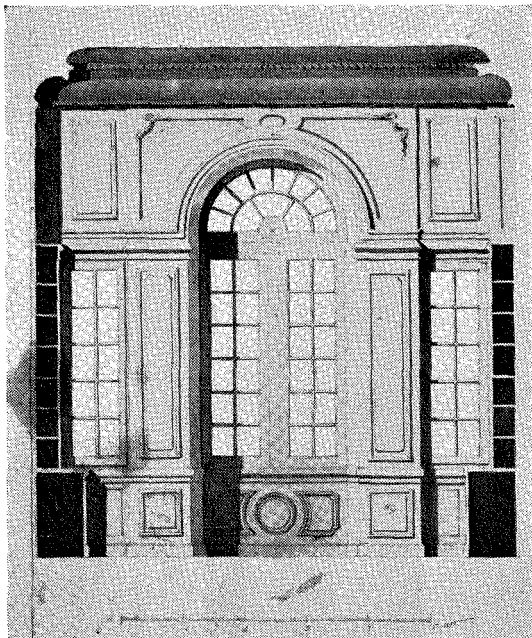
3. Carl Hårleman: *Plan du mur du sud dans la bibliothèque de Lovisa Ulrika, au château de Drottningholm.*

Eftersom denna ritning återger en vägg som är nära tolv alnar lång, men det nuvarande bibliotekets — då galleriets — norra kortvägg på såväl Hårlemans originalplan som en uppmättningsritning av C. F. Adelcrantz från 1752 endast håller cirka 10 alnar, måste denna attribution vara felaktig. Inte på någon av de anförda planerna finnes heller en öppen spis angiven: en praktfullt utformad cheminée utgör ett huvudmotiv på ritningen.

I marmorkabinettet låter sig däremot den Hårlemanska biblioteksritningen infogas. Den stämmer exakt med södra väggen i detta rum, vilken både håller samma mått och har en cheminée mellan dörrarna. Ett viktigt komplement utgör två ytterligare blad i Nationalmuseum, som hänför sig till biblioteksrummet¹⁰ (bild 4 och 5): det ena visar väggen mitt emot cheminéen med centralt rundbågigt avslutat fönster omgivet av två bokskåp med glasdörrar svarande mot de båda sidodörrarna på den första ritningen. Ett tredje blad återger bibliotekets västra kortvägg vars mått och indelning svarar mot tillämpliga planer.

I och med detta är varje tvivel skingrat beträffande det ursprungliga bibliotekets lokalisering. Samtliga dokument av någon vikt lämna entydiga belägg för att det nuvarande marmorkabinettet inrymde Lovisa Ulrikas första bibliotek, det rum, där så många av de tidiga årens lyckliga stunder tillbringades i ensamhet eller i kretsen av beundrade och beundrande lärde: det rum där Vitterhetsakademien höll sitt första sammanträde den 24 juli 1753. Vi låter den unga kronprinsessan med egna ord skildra biblioteket som re-

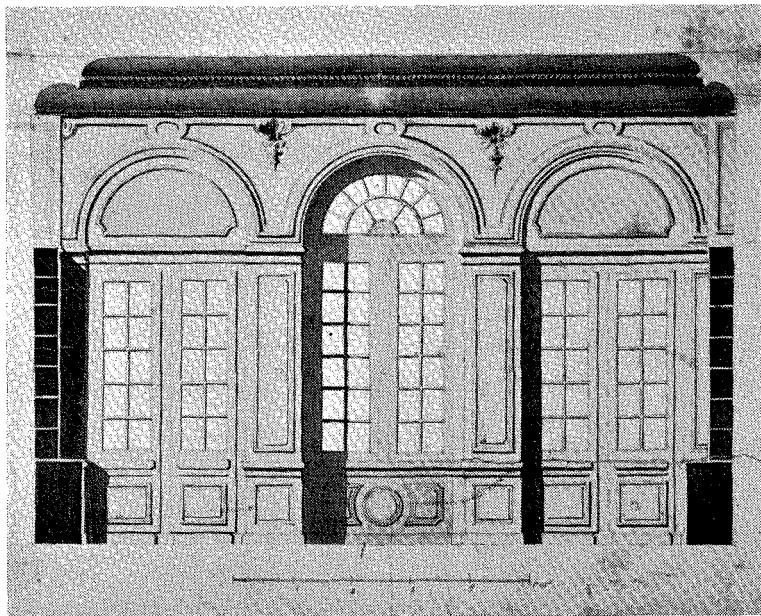
4. Carl Hårleman: Förslag till v. väggen i Lovisa Ulrikas bibliotek, Drottningholms slott. Tessin-Hårlemansaml. 5900, Nationalmuseum.

4. Carl Hårleman: Plan du mur de l'ouest dans la bibliothèque de Lovisa Ulrika, au château de Drottningholm.

dan i augusti 1747 hade stått fullt färdigt:¹¹ "Här hemma på mitt eget Drottningholm lever jag som en filosof. Om du såge mig i detta ögonblick skulle du finna mig i ett kabinett som jag låtit ordnigställa och där mina böcker stå i hyllor som äro infällda i väggen och försedda med spegeldörrar; allt förgyllt och skulpterat. Dörröverstyckena återge vetenskapernas attributer, över spisen är en spegel och under denna stå antika bronsskulpturer. I rummets mitt står ett franskt bord av en helt ny form med en uppsats (chapitiaux) krönt av en klocka. Det är vid detta bord

¹⁰ Nationalmuseum, Tessin-Hårlemansamlingen 5 899 och 5 900.

¹¹ Luise Ulrike... Ungedruckte Briefe... Zweiter Band, sid. 108 (maj 1748 till systern, prinsessan Amalia).

5. Carl Hårleman: Förslag till n. väggen i Lovisa Ulrikas bibliotek, Drottningholms slott. Tessin-Hårlemansaml. 5899, Nationalmuseum.

5. Carl Hårleman: Plan du mur du nord dans la bibliothèque de Lovisa Ulrika, au château de Drottningholm.

som jag skriver till dig; i ett fönster hänger en barometer i det andra ett solur. En behaglig fåtölj får bilda slutpunkten i min beskrivning..." Det är ett intimt rum som Lovisa Ulrika här skisserar, ett rum, vars detaljer exakt stämmer in på biblioteket sådant det möter oss i Hårlemans planer och ritningar.

Om galleriet verkligen fullbordades så praktfullt som breven låter ana att man avsåg, kan inte f. n. konstateras. Räkenskaperna tiger om detaljerna och Rehns vackra ombyggnad från 1760-talet gjorde uppenbarligen rent hus med det gamla: frånsett att han var bunden av fönsterindelningen synes han inte ha övertagit något från den Hårlemanska interiören. Ett undantag utgör själva spisomfattningen i kolmårdsmarmor som synbarli-

gen överflyttades från det äldre biblioteksrummet. Även detta senare omdanades nämligen under 1760-talet fullständigt, likaså efter Rehns ritningar.¹² Det ombonade biblioteksrummet förvandlades till ett strängt klassicistiskt "cabinet des études" som efter sin kyliga väggbeklädnad i olikfärgad stuck så småningom kom att kallas marmorkabinettet. Endast ett dörrparti mot myntkabinettet vittnar numera om den ursprungliga inredningen.

¹² En uppmättningsritning av C. F. Adelcrantz från 1766 (i Kungl. Byggnadsstyrelsen) visar att ombyggnaden av galleriet och biblioteket detta år varit helt eller i varje fall i väsentliga delar fullbordad. — Rehns insats vid ombyggnaden nämnes i hans egen meritförteckning (publ. av G. Upmark i S:t Eriks årsbok 1923). Ritningar till marmorkabinettet av Rehns hand i Byggnadsstyrelsen, ritningar till biblioteksrummet i Nationalmuseum och Bellingasamlingen.

La première bibliothèque de Lovisa Ulrika à Drottningholm

L'aile du nord-ouest du château de Drottningholm, exhaussée par Carl Hårleman, tient la chambre de bibliothèque de Lovisa Ulrika, reine de la Suède. Stavenow et Silfverstolpe ont défendu l'opinion que le présent aménagement de la chambre, fait par Rehn, a succédé à une installation de bibliothèque par Hårleman. Moselius, au contraire, a cru que dès le commencement, en 1745—47, l'intérieur a été fait selon les plans de Rehn. Cependant, aucune des théories exposées est exacte; un examen approfondi de la correspondance de

Lovisa Ulrika et des plans de Hårleman de la bibliothèque dénote en effet qu'à l'origine celle-ci a été placée dans une autre, beaucoup plus petite chambre de l'autre côté de la bibliothèque présente. Par contre, Hårleman avait en retour façonné celle-ci comme galerie pour la collection de tableaux de Lovisa Ulrika. Pour répondre à l'augmentation de la collection de livres, la galerie de tableaux a été refaite par Rehn entre 1760 et 1770, où l'aménagement présent de la bibliothèque à la Louis XVI a été créé.

Äventyrligt spel

En tillfällighetsdikt från 1780-talet

Av *Brynolf Hellner*

Att hasardspelet liksom spel över huvud taget under 1700-talet intog en framträdande plats i umgängeslivet är allmänt känt. Välbekant är ju hur mot slutet av århundradet spelraseriet, sedan Karl XIII bestigit tronen, ledde till en betydligt skärpt lagstiftning på detta område, om också den Reuterholmska regeringens allmänna inställning naturligtvis var en starkt bidragande orsak till restriktionerna. Redan i början av 1700-talet hade hasardspelens farlighet lett till statligt ingripande. År 1719 blev det första förbudet mot offentligt hasardspel stadfäst och det följdes 1730 av en förnyad förordning. Intet av dessa förbud synes ha lett till någon egentlig efterföljd.

Relativt sällan förekommer emellertid

verkliga beskrivningar av spelpartier i litteraturen. Den nedan återgivna tillfällighetsdikten är därför av intresse, emedan den på tidens speciella fransk-svenska jargong mycket levande skildrar ett par spelpartier från något av åren omkring 1780. Dikten är en icke alltför elak nidvisa, riktad mot Erik Tersmeden. Denne var född 1759, fänrik vid livgardet 1796, löjtnant 1781 och kapten 1788. Han var brorson till varvsamiralen i Karlskrona, Karl Tersmeden, som i sin utomordentligt utförliga dagbok givit så omfattande och intima närbilder av sällskapslivet under praktiskt taget hela frihetstiden. Icke minst har varvsamiralen — själv en djäv och trägen spelare — lämnat roande och lärorika inblickar i tidens sätt att sköta

kort och tärningar. På detta område är han 1700-talets utan jämförelse främsta källa.

I visan har den anonyme författaren från hjältens synpunkt skildrat, först hur han vid ett parti farao förlorar en del pengar och sedan återvinner förlusten och gör sig en god vinst på raffel för att till slut ändå förlora alltihop. Farao var ett av de under 1700-talet mycket populära lotterispelen med bank, kanske rent av det populäraste. Till sin typ är det mer beslätat med sådana hasardspel som biribi och roulett än med de egentliga kortspelen. Farao är nämligen ett rent hasardspel, slumpen är helt avgörande för utgången, om man bortser från att banken har en viss favör i vinstberäkningen. Kortens färger och valörer är av underordnad betydelse. En av de spelande håller banken och har en fullständig lek med 52 kort på hand. Mot honom spelar så ett antal punktörer (av point), var och en med 13 kort från ess till kung. Att spela farao kallades vanligen att punktera eller att lägga en bank, beroende på vilken uppgift man hade, och spelet benämndes under större delen av 1700-talet ofta helt enkelt bank. I början av århundradet hade det ersatt det äldre basett, där punktörernas antal var begränsat till fyra. Sålunda omnämnes i förbudet 1719 basett som förbudet, medan i 1730 års förordning i stället farao omnämnes bland de icke tillåtna äventyrliga spelen. Därmed avsågs hasardspelen, icke de s. k. kommersspelen. Skillnaden mellan de båda typerna låg framför allt i spelets karaktär. I kommersspelen är sättet att föra korten bestämmande för utgången, även om turen alltid var en nödvändig förutsättning för vinst. I hasardspelen däremot är slumpen ensam avgörande, dessutom är förloppet

som regel snabbare. Stora penningssummor kunde emellertid omsättas också på kommersspel. Själva spelet i farao går så till, att punktörerna lägger ett eller flera av sina kort framför sig på bordet med rätsidan upp och placerar insatsen på dem. Bankören bestämmer ofta i förväg högsta och lägsta insats, liksom huruvida han är beredd att ta va Banque, vilket innebär att någon av punktörerna på sina kort sätter lika mycket som banken innehåller.

Spelet ledes av bankören. Med orden "taille fait" avbryter han satsningen. Så tar han sin kortlek, blandar och lägger efter kupering upp två kort bredvid varandra, t. ex. först en nia och därefter en tia och säger: nia pour vous — tia pour moi. Alla nior har då vunnit, tiorna förlorat insatserna. Om lika kort dras, står insatsen kvar. Om de så önskar kan punktörerna dock vid ett sådant tillfälle säga svart eller rött, varefter det första kort som dras genom sin färg avgör vem som vunnit. Spelarna kan, om de vunnit första gången deras kort dragits, antingen inkassera lika mycket från banken som insatsen eller vika paroli, varvid de låta insatsen stå kvar och vika ett hörn av kortet. I händelse av vinst får de sedan insatsen 3 gånger. Satsen kan därvid i stället överföras på ett nytt kort, som då vikes på motsvarande sätt. Det första vändes samtidigt med baksidan upp och är ur spelet. Om punktören vinner även andra gången och fortfarande låter insatsen stå kvar, gör han sept leva och viker 2 hörn av det vinnande kortet eller ett annat. Vinner han också nu får han insatsen 7 gånger. Får satsen stå även tredje gången vikes tre hörn, quinze leva, och satsen återfås 15 gånger. Om satsen får stå kvar fjärde gången, vikes alla fyra hörnen, trente leva. Soixante leva eller kanon är

att låta satsen stå 5 gånger; man återfår då denna 60 gånger, vilket är det högsta. Ställningen markeras genom att kortet ställs på de fyra vikta hörnen, ibland veks kortet också mitt över. Bankören markerar hela tiden vinster och förluster genom att vända korten parvis, de som komma i udda ordning, 1, 3, 5 osv. markerar vinster för punktörerna och lägges på en hög, de jämna visa bankens vinster och lägges på en annan.

Diktens hjälte börjar synbarligen spelet med att vinna och har vikt quinze leva på ruter dam, som han dock förlorar, där efter vinner han på en sju, flyttar över satsen på kungen och viker paroli på denne. Även kungen ger vinst, satsen flyttas över och sept leva viks på spader tre, som också den ger vinst. Efter en viss tvekan, om han skall ta de sju dukater han nu vunnit, flyttar vår hjälte dock över satsen på nytt, viker quinze leva på en knekt och förlorar. Nu söker den besvikne punktören återfå sin förlust genom att spela högt. Kanske är det litet skrock med i spelet då han sätter sina 54 sjättedelar dvs. 9 riksdaler på en hjärter nia. Den vinner också första gången men redan paroli förlorar. Skildringen av spelet visar hur detta gärna lockar spelaren till att upprepade gånger våga insatsen. Bankens favör är icke så stor och riskerna att få göra mycket höga utbetalningar gjorde det omöjligt för dem som icke hade mycket gott om klingande valuta att hålla bank. Som regel gav emellertid farao i gengäld bankören en avsevärd vinst.

Efter att ha förlorat på farao försöker Erik Tersmeden sig med större framgång på raffel, ett rent tärningsspel, vanligen spelat med tre tärningar. Visan beskriver inte här spelets gång lika ingående med dess speciella termer som ifråga om farao.

Man får nöja sig med kunskapen om utgången. Reglerna i raffel går ut på att varje spelare slår tills han får upp samma antal ögon på minst två tärningar, en s. k. alla. Avsikten med denna egenhet för spelet är naturligtvis att förlänga spänningen. Denna spelets egentliga tjusning får i de hastigt avgjorda tärningsspele annars en alltför snabb utlösning. Tärningarna skakas först i en bågare, därav uttrycket "med tärningarna ringa" och kastas sedan vanligen ut i en fyrsidig låda. Endast ögonen på allan räknas såvida icke två har lika, då den tredje tärningen avgör. Om två spelare har lika också på den, slår de om, såvida ingen av de andra deltagarna redan slagit högre och därmed vunnit. Visa alla tre tärningarna lika antal ögon kallas detta raffel och lägsta raffel slår högsta alla, även om antalet hopräknade ögon skulle vara lägre. Man kan antingen spela s. k. enkel raffel, där samtliga spelar mot varann, och den som får högsta slaget vinner insatserna, eller med bank.

Skildringen av spelets gång tyder på att det raffel Erik Tersmeden deltog i spelades med bank, varvid var och en spelar mot bankören. Att få en hand är att vinna ett spel. Det i visan förekommande uttrycket att sätta på andras händer syftar på en ofta förekommande sed att i bankspel personer som stå bakom de spelande satsa med någon av dem, varefter de vinna eller förlora med denne. Raffel hade liksom tärningsspele över huvud taget betydligt sämre anseende än farao, som till och med spelades vid hovet, men nådde icke desto mindre i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet stor popularitet inom kretsar, där man spelade hasard, icke minst i de efter 1792 års förbud rikt blomstrande ordnarna och klubbarna.

De i visan förekommande slanguttrycken som "murklor" för pengar och "gris i mälda" för välbefinnande är lätta att förstå. Med Dahlgrens bod avses utan tvivel, ehuru också andra butiker under den aktuella tiden drevs av hökare med namnet Dahlgren, den hökarbutik vid Storkyrkobrinken med nuvarande nummer 6 A i hörnet av Västerlånggatan, som under senare hälften av århundradet innehades av tre olika medlemmar av familjen.

Visan, som i manuskript ställts till förfogande av framlidne expeditionschefen Vilhelm Tersmeden, lyder i sin helhet:

Bland dem, som kungen troget tjena
och offra upp båd lif och blod
dock ingen, som rätt många mena
kan äga mer courage och mod
än den Tersmeden, som de kalla
för Eric, ty han friskt går på
och vågar både rygg och skalla
at namn af tapper hjelte få.

Bland dem, som komma till paraden
man honom ser helt käcker gå
med andra hjeltar uti raden
han kan omöjligt stilla stå.
Han springer af och an och swänger
när en soldat skall prygel få
Helt modigt han den stackarn dänger
Så hin må rygg och armar klå.

Ifrån paraden alla samlas
i Corps de Gardiet, för att där
probera, huru raffel slamrar
och lyckan uti korten är.
Han först begynner at punctera
och svär vid alla hjeltars själ
at par honneur ej retirera
för än Banqueuren tomhänt är.

Par bleu, den couppen at förlora
var hårt; all ting går nu emot
En quinze leva på ruter hora
men sjuan hoppas jag gjer bot.

Gagné! Vik paroli på kungen
den vinn. Vik nu spader tre
en sept leva skall visst åt pungen
ny styrka, som jag hoppas, gje.

Gagné! Lagg af, jag sju Ducater
för detta kort ur Banquen har
Men tyst, jag tror dock nu Camerater
jag Quinze leva på knekten tar
Diable, zonica, det tappar
Det var fatalt, men jag dock skall
försöka om ej 9 nappar
ty då skall banquen vara all.

Sin börs han fram ur fickan drager
Den full med sjettedelar är
Därur han 54 tager
och uppå hjerter nija bär
Den vinner, åter nijan vågas
En paroli på den viks af
nu hjelten svetts, frugtar, plågas
Och lyckan nijan banquen gaf.

Ännu jag tre riksdaler äger
jag raffel nu försöka vill
Kom broder hit, han hurtigt säger
tör hända bättre här slår till
Kring bordet tije hjeltar svinga
Och Eric lyckligt handen får
när han med tärningar får ringa
Han just som gris i mälda mår.

Sju händer han till början gjorde
Nu 5 riksdaler läggas ned.
Väl mången med Dess lycka torde
här följa brodrens, Gustafs¹ sed
ty han på andra hurtigt håller
och kastar hela högar fram
Men Eric har ej denna käller
Med pengar, fast ibland med glam.

Han sparsamt på de andras händer
små silverpengar sätter ut.
Men stundom han på bordet sänder
invecklat i en sedelstrut
af sina vackra sjettedelar
så många, som han finner godt

¹ Lars Gustaf Tersmeden, äldre bror till Erik, f. 22/8 1755, d. 31/3 1833. Fänrik vid Livgardet 1773.

Nu lyckan honom icke felar
Han tager in båd stort och smått.

Den andra gång han handen vinner
sig lyckan lika nådig ter
han hela högar pengar finner
han kastar af, tar inn och ler
Riksdalar, sedlar, tre ducater
inalles plåtar 53
han vinner, men hans granna flater
förlorar och sin ändring se.

Nu hjälten sina pengar räknar
Han två Riksdaler vunnit har
nu mina bussar, raska djäknar
Jag hem i åkarläda far.
Sen jag det lyckligt fådt tillbaka
som jag på banquen tappat bort
så skola Ni Er säkert staka
men huru är alt nöje kort.

Han ren' i brinken åkt et stycke
och kommit midt för Dahlgrens bod

när han sig tyckte ej nog mycket
af murklor fådt i tour så god
Gesvint han då tillbaka hastar
och svänger fram en sedellapp
Just (Gripenvall) Otto Cronstedt står och kastar
Och kjör med lyckan just i kapp.

1 quart och än minuter fyra
Han stadnar quar, men lyckan mer
Ej vill sig till dess fördel styra
Han tappar jämt, och knäfveln gjer
Den stund, då han till spelet trädde
Och icke hem till Herman² for.
Åt tourer några rätt sig glädde
men Eric missnöjd bittert svor.

Helt panque, till fots, han hemåt drifver
Och Herman ymklig del af sin olycka gifver.

² Herman Adolf Tersmeden, f. 8/5 1758, d. 31/8 1838. Livdrabant 1775. Kornett 1778, också bror till Erik.

Jeu basardeux — une pièce de vers du XVIII:e siècle

La pièce de vers ci-dessus dépeint un jeune officier de la garde prenant part à deux ou trois jeux de hasard les plus fréquents vers la fin du XVIII:e siècle. Ce sont le jeu de cartes "pharaon" où il perd; et le vieux jeu de dés "rafle", où il commence par gagner mais la dessus perd tout. Les vers sont d'un intérêt particulier, car le tour de jeu est ra-

conté avec les expressions spéciales de l'époque, chose qui est très rare dans les actes contemporaines. Jeux de hasard de ce genre furent très habituels en Suède pendant la dernière partie du XVIII:e siècle, particulièrement parmi les jeunes gens. Jeux de hasard furent prohibés selon la loi, mais on en prit peu de considération.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

BÖRJE HANSSEN: *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. LT:s förlag i distribution. Ystad 1952. 562 s., ill. Häft. kr 30:—.

Börje Hanssen har kallat sin doktorsavhandling en "socialantropologisk" studie och motiverar detta med att hans bok handlar om människan, vilket väl dock är det underförstådda målet hos varje allvarligt inriktad etnolog och samhällsforskare. Vad han principiellt vänder sig emot är tendensen, att abstrakta scheman och statistik å ena sidan och föremålsforskning å den andra få förkväva det mänskliga handlandet och tänkandet såsom forskningens centralobjekt. Han framhåller samtidigt, att man från sociologisk utgångspunkt inte kan undvara de etnologiska och ekonomiska disciplinernas forskningsresultat. Hans egen undersökningsmetod är också högst realistisk och häri ligger avhandlingens stora och förebildliga värde. Förf. går till sakförhållandena och tolkar utifrån dem vad han vill nå: *relationerna mellan områdets befolkningsgrupper*. Han rör sig inte med spekulationer och abstrakta sociologiska fenomen utan bakom alla kartor, tabeller och diagram också med människor av kött och blod. Man frågar sig då: Är det nödvändigt att presentera dessa människors görande och låtande med så många främmande ord och omständliga definitioner som nu sker, se t. ex. "grannskap" s. 71. Förf. är annars inte rädd att gå sin egen väg, men detta tillgjorda fackspråk är egentligen föga originellt och har i varje fall inget egenvärde. Det har därtill tyvärr visat sig ha en benägenhet att ytligt dra till sig uppmärksamheten från avhandlingens verkliga resultat och förtjänster. En nyskapad terminologi kan givetvis i klarhetens namn vara nödvändig, det gäller t. ex.

"pagan" (ungefär motsvarande allmoge), som användes såsom motsats till "urban". Det bör dock erinras, att förf. här lagt en delvis ny betydelse i detta senare ord, samtidigt som han förkastar användningen av sådana termer som "bygd" och "hemslöjd" på grund av deras tidigare innebörd (äro de vävande gummorna s. 223 "hantverkare"?) För att också positivt ytterligare dröja vid avhandlingens utanverk, bör nämnas, att den har en högst ändamålsenlig och konsekvent genomförd uppställning och att tryckeriarbetet gör ystadsofficen all heder.

Det är skada, att just bokens inledningskapitel om allmogens hushållning är det som till vissa delar är minst genomarbetat. För kännedomen om byalagets arbetsgemenskap finnes sålunda ett rikt och av förf. icke utnyttjat material i byordningarna (jfr Poul Meyer). Osäkerheten skymtar, när t. ex. "vång" översättes med "odlad inäga" (s. 24) eller när en oklar notis hos Bruzelius misstolkas (s. 75 f.): trevångsbruket tillåter självfallet ingen uppdelning av en by på flera byalag. Skildringen av arbetsteknik o. dyl. är väl ej heller utan sina onöjaktigheter (t. ex. "livnära sig på åkerkål", s. 56), men har också mer karaktär av utfyllnad. Förf. förlorar icke sin sociologiska forskningsuppgift ur sikte.

Ofta har kulturspridningen skett genom kontakt från bygd till bygd. Men vari bestod denna kontakt? Med vilka umgicks man och med vilka handlade man? Varifrån fick man sitt tjänstefolk och var tog man sin hustru? Folklivsforskarna ha naturligtvis bakom ordet "kontakt" sett sådana reella företeelser, men dessa ha icke förrän i Börje Hanssens avhandling varit föremål för detaljundersökningar. Förf. synes själv å andra sidan delvis vilja begränsa resultatet. Han talar visserligen s. 90 om giftermålsförbindelsernas betydelse

för kulturspridningen och uppkomsten av "områden med en viss kulturell särprägel", men säger å följande spalt, att släktfälten ej gävo upphov till någon egentlig regionsbildning. Detta senare skulle bero på att förbindelserna voro kontinuerliga inom naturgeografiskt någorlunda enhetliga områden, byarnas släktfält skulle alltså bilda en kedja utan bestämda avbrott (s. 92). De återgivna kartorna synas dock icke berättiga till en sådan generell slutsats, så visa kartorna 21 och 23 en tydlig östlig, resp. västlig orientering, om man ser utanför det allra närmaste grannskapet. Detsamma gäller även omflyttningarna i allmänhet, kartorna 26—27. Förf. framhåller också själv, att den kontinuerliga övergången icke innebar någon fullständigt jämn fördelning (s. 130). Härigenom få vi i själva verket bakgrunden till vissa olikheter i folkkulturen mellan Österlens västra och östra del. Det framgår heller inte, att flyttningsfälten till sin utsträckning skulle vara artskilda från handelsförbindelserna. Att de nära sammanföll vore ju också det naturliga. Rec. menar alltså, att de icke kontinuerliga utan olikformade områdena med mera intensiva inbördes förbindelser, "aktionsfälten", ge det omedelbara om också icke primära orsakssammanhanget vid uppkomsten av olika *bygder*. Förf. tycker inte om sistnämnda ord, han rentav förnekar, att det täcker ett reellt begrepp (s. 135 ff.). Härvid gör han folklivsforskarna orätt, när han menar, att vi skulle beteckna en enstaka företeelses utbredningsområde som en "bygd". Det är, säges det vidare, en felaktig frågeställning, "då man tror sig kunna avgränsa 'bygder' från varandra liksom mer eller mindre slutna kulturöar". Hans tes är i stället med hänsyftning på den ovan berörda kontinuiteten, att varje by har sin bygd! Men folkкультуrens variationer kunna ju ej förnekas, ej heller att dessa ofta uppvisa bestämda gränser, vilka — om de sammanfalla till knippen — avskilja "bygder" eller vad förf., såsom ovan citerats, kallar "områden med en viss kulturell särprägel". Sedan är det riktigt, att utanför böndernas krets bli aktivitetsfälten andra. Dessa grupper påverkade dock endast i begränsad utsträckning böndernas levnadssätt. Oavsett detta är givetvis förf:s anmärkning befogad, att intresset för de obesuttnas livsföring ej hittills stått i pro-

portion till den stora andel av befolkningen de redan utgjorde vid 1700-talets slut. Att de skånska husmännens sociala och ekonomiska ställning varit så dålig som förf. menar torde vara tvivelaktigt. Av principiell betydelse för föremålsforskningen är förf:s konstaterande av klassbundenheten i auktionernas varuspridning och att bönderna härvidlag utgöra en slutnare krets än hantverkare och husmän (s. 489). Av intresse är även vad förf. visar beträffande byarnas självständiga ställning gentemot sockensamhörigheten vid utformningen av förbindelserna med grannskapet (s. 85 ff.). Men när förf. dessutom framhåller (s. 130), att de direkta förbindelserna mellan grannbyar i vissa fall voro ytterst ringa, så ha de förmenta exemplen tillkommit genom att förf. förbisett, att prästerna, såsom rec. vid kontroll direkt konstaterat, vid flyttningar behandlat sina *pastorat* och ej socknarna som enheter (därigenom bl. a. inga uppgifter om inflyttade till Borrby från Hörup, annex till Löderup, i tabell 35 A I eller till Smedstorp från Kvärrestad, som borde ha funnits i tabell 36 A I: 2). I detta sammanhang kan även påpekas, att när förf. tror sig ha funnit, att en bestämd flyttningstid för tjänstefolket skulle vara en senare företeelse (s. 105), så beror denna slutsats dels på ett alltför knapphändigt källmaterial, dels på ett förbiseende av Marie behåldensedag såsom traditionell alternativ flyttningssdag i Skåne.

Studiet av människan som social varelse är i Börje Hanssens avhandling icke metafysik utan bygger på mätbara företeelser. Förf:s särskiljande av pagana och urbana grupper har bl. a. skett genom granskning av bouppteckningarnas föremålsbestånd. Kläder och bohag undersökas som uttryck för "ståndspersonens och bondens i viktiga hänseenden diametralt motsatta aktivitetsmönster". Förf. ämnar i ett senare arbete behandla de speciella förändringsproblemen, en inskränkning som redan är berättigad av utrymmesskäl. Han är å andra sidan icke blind för att ingen social situation kan med säkerhet analyseras, om det historiska perspektivet förbises. Ett särskilt problem skall här något upptagas till granskning, nämligen förf:s konsekventa undervärdering av den sydsåknska allmogens levnadsstandard, dels under äldre tid, men delvis även

under den period, som främst här är aktuell, 1700-talets senare del. Levnadsstandardens art har givetvis inverkat på förbindelserna mellan landsbygd och stad, mellan bönder och köpmän och hantverkare. De tidigare marknaderna voro, menar förf. (s. 290 ff.), främst avsedda för ståndspersoner och tillförde varor för exklusiva behov, "som bönderna inte kunde drömma om att hysa". Efter mitten av 1700-talet uppstår en ny marknadstyp, bönderna säljer spannmål, få mer pengar och kunna köpa varor och anlita hantverkare på annat sätt än tidigare. Rec. har i flera också av förf. anförda arbeten framhållit de skånska slättböndernas höga dräktstandard under 1500-talet och 1600-talets början. Denna standard grundar sig på städernas blomstring och spannmålsprisernas stegring, är arkivaliskt be-lagd (Skånes folkdräkter, s. 280 ff.) och förklarar renässans- och gotikformerna i bohag, kläder och smycken. I stället ifrågasätter förf. om "silverprydnaderna ännu så länge [1700-talets slut] hade någon större betydelse bland åborna i sydöstra Skåne" (s. 202) och antar, att blomstringen infaller senare. Ett protokoll från 1793, som förf. hänvisar till (s. 358) har fellästs. Man beslöt då i Ullstorp och Bollerup att avlägga allt "silver, som *hittills* (kurs. här) på kvinskläder varit brukligt". En statistisk undersökning av 200 i följd i 4 grupper uttagna bouppteckningar från 1750- resp. 1780-talen visar också, att i Ingelstads, resp. Järrestads härad ungefär en fjärdedel av bouppteckningarna upptogo de dyrbaraste silversmyckena, dvs. kors och "särkasölv". När man beslöt bortlägga silversmyckena, var det icke på grund av att dessa voro nyheter utan realliter snarare därför, att de voro för gammalmodiga.

En motsvarande undervärdering gör sig gällande beträffande allmogens heminredning. Uttrycket "yxa till nya möbler" (s. 183) är vilseledande, då bl. a. bord i eleganta renässansformer icke varit ovanliga. Ej heller äro målade kistor karakteristiska för hantverkarna vid 1700-talets slut (s. 518), de äro i stället typiska för bondehemmen, där de började komma i bruk från och med 1700-talets mitt i samband med rökstugornas försvinnande. Och att även dessa stugor vid fest varit rikt utstyrda, visa sydöstra Skånes praktfulla, stora

drättadukar; så t. ex. efterlämnade en bonde i Tjustorp år 1700 en dylik, värderad till samma belopp som en häst. Beträffande askarna (s. 184), som bl. a. användes för smycken och sidenband, torde deras frånvaro i bouppteckningarna förklaras av det ringa värdet. Bikuporna, som salufördes på marknaden i Simrishamn (s. 208) voro ej heller någon typisk högreståndsvara (förf. har väl inte förväxlat bikupor med skyddsstrutarna av halm på den angivna bilden?). Genom en inventering 1751 (återgiven av C. G. Weibull) veta vi, att redan då voro halmkupor nästan dubbelt så vanliga som stockar i de tre sydöstra häraderna (i Albo 48 stockar, 414 kupor).

Förf. framhåller, att bönderna redan tidigt haft möjlighet till att bedriva kontanthandel och vad ovan anförts om levnadsstandard understryker detta, men skall i ett fall ytterligare belysas. Förf. säger, att tjänstefolkets löner utgingo till huvudparten in natura (s. 282). Här finnes dock ett av rec. redan i Skånes folkdräkter omnämnt utomordentligt material, som visar hur tidigt kontantlöner kommo i bruk (avlöning i utsäde var i praktiken samma sak, då spannmål var kurant vara). Som svar på en begärd utredning om det skånska tjänstefolkets löner säges 1693, att en fullkomlig dräng på slättbygden i östra Skåne förtjänar 15 daler silvermynt per år, 6 d:r betalas med vanliga kläder, resten med kontanter eller utsäde. Uppgiften kompletteras av en uppgift från Järrestadstinget 1721 (13/10), då man uppger, att en god dräng bör ha 12 d:r silvermynt samt kläder för 10 d:r. Detta sätt att avlöna tjänstefolk måste ha varit av betydelse för handel och hantverk, vartill kommer att klädespersedlarna ej helt igenom voro av gårdens egen produktion. Förf. säger, att "läderskor måste ha varit en utpräglad lyxartikel, där de över huvud taget förekommo bland allmogen på 1600-talet" (s. 498, även s. 359) och menar, att de ambulerande hantverkarna, alltså även skomakarna, tidigast mest voro till för ståndspersoner. Men 1693 skulle en fullvuxen dräng i Torna och Bara h:r ha 1 par stövlar och 1 par skor och en piga 2 par skor. Vid det ovannämnda Järrestadstinget 1721 säges, att en dräng borde ha 2 par skor och detsamma angives redan vid Herrestadstinget 1665 (17/2). Dessa uppgifter

antydna en tidig stor förbrukning och uppgifterna om det ringa antalet hantverkare (s. 497) låta därför egendomliga. Att det i Ingelstads härad vid början av 1600-talet endast skulle funnits en enda officiellt registrerad skomakare synes ej svara mot verkliga förhållandet, när rec. har som jämförelse, att i räkenskaperna från Gärds h:d 1580—1610 upptagas 15 skomakare och 10 skraddare, vartill kommo adelns gärningsmän. — I samma förteckning omtalas också ej mindre än 12 mjölnare och även den uppgiften bör ha motsvarighet på Österlen. Trots detta kan man naturligtvis ej efter Lamprecht upppepa, att "möllaren torde vara den äldste byhantverkaren" (s. 492). Påståendet står också i underlig motsägelse till vad förf. själv tidigare sagt, att byalaget kunde ha gemensamma anläggningar (s. 34) och till exemplet från Blekinge, som visar, att t. o. m. ett torpställe hade egen kvarn. Förf. hade här haft anledning att också ta del av t. ex. John Granlunds och Esko Aaltonens arbeten; ännu sent har på många håll varje delägare själv skött sin malning. Den tidiga förekomsten av privatägda kvarnar i Skåne är dock värd en närmare undersökning.

Det skulle ge en helt felaktig föreställning om Börje Hanssens avhandling, om det icke utsades, att ovanstående randanmärkningar tillkommit i rec:s egenskap av andre opponent vid disputationen. En opponents huvuduppgift är att vara felfinnare, det negativa blir därför naturligt nog dominerande vid en disputation. Men rec. förteg icke, att slutomdömet om denna avhandling bör vara ett starkt erkännande. De anledningar den ger till kritik och diskussion få ej skymma bort dess många positiva resultat. Endast flyktigt har ovan berörts avhandlingens största kapitel om marknaderna, som innehåller utförliga med tabeller och kartor underbyggda analyser av torgförda varor. Det gäller främst Simrishamn men även marknader i nordvästra Skåne. I ett följande kapitel, som behandlar de regelbundna förbindelserna mellan stad och landsbygd, kartläggas på grundval av tullkamrarnas verifikationer 1796 spannmålsleveranserna till Simrishamn och Ystad. Förf. har här också framlagt ett diagram för 1798 över den dagliga införseln från omlandet till den förstnämnda staden, där det sällsynta fyndet av en skånsk landtulls-

journal omsorgsfullt utnyttjats. I kapitlet om "urban och pagan livsstil" ingår en detaljerad undersökning av Gladsaxkyrkoherden Niels Madtzöns räkenskapsbok från 1623—1636, värdefull i och för sig, även om den förvirrar något genom att så starkt bryta den i övrigt till 1700-talets slut koncentrerade enheten i tid. Av stort intresse är även vad som i slutkapitlet visas om utbildningen av landsbygdens hantverkare. Själv har rec. tidigare räknat med att sockenhantverkarna voro självlärda eller skolade av sin företrädare och alltså i regel inte skaffat sig sin yrkeskunskap på annat håll. Börje Hanssen har fått fram en annan bild som synes övertygande. Den är byggd på flyttningslängder, åldersdiagram och namntabeller och visar, hur rörliga även landsbygdens hantverkare i själva verket ha varit. Med rätta framhåller förf. också, att det vid studier av befolkningsomflyttningarna är viktigt att ta hänsyn till att växlande socialgrupper förete typiska olikheter.

Det finnes skilda sätt att skriva doktorsavhandlingar. Ett vanligt och riskfritt är att följa gamla utstakningar och ha som främsta ambition att försiktigt se till, att man ej riskerar några fel och misstag. Ett annat är att bana sig fram själv, gå vill ibland men finna nya vägar och sikta mot nya mål. Till det senare slaget hör Börje Hanssens avhandling om Österlen. Det är självklart, att det också är den sorten, som i främsta hand för forskningen framåt.

Sigfrid Svensson

CAMPBELL, ÅKE: *Det svenska brödet. En jämförande etnologisk-historisk undersökning.* Svensk bageritidskrift i distribution. Stockholm 1945—1950.

Åke Campbell har redan genom det i Svenska Landsmål 1943—44 framlagda resultatet av sina forskningar, "Äldre svensk brödkultur i belysning av 1880-talets allmogebröd", dokumenterat djupgående och omfattande kunskaper om ämnet för föreliggande bok. Förf. har i detta tidigare arbete givit en systematisk, fast uppbyggd presentation av sitt material och dragit upp grundlinjerna för den svenska brödkulturens geografiska differentiering bland allmogen, belyst framför allt genom ett antal utbredningskartor. Framställningen byg-

ger huvudsakligast på muntliga traditioner insamlade under åren 1928—44 samt i viss mån på äldre litteratur. I föreliggande arbete förklarar förf. som sin avsikt att utsträcka undersökningen över flera epoker, "att studera 1880-talets brödtyper mot bakgrunden av de forntida och medeltida arkeologiska och litterära vittnesbörden om bröd samt teckna den därpå följande utvecklingen fram till den moderna industriella brödproduktionens epok." Vidare finner han det önskvärt att kunna klarlägga den svenska brödkulturen sedd i ett vidare geografiskt sammanhang. Dylika synpunkter saknas ingalunda i förf:s tidigare arbete, men här har han företagit en om disposition av sitt material och givit det historiska perspektivet huvudvikten. Framställningens huvuddel består av en historisk-geografisk orientering över nordisk brödkultur, kap. II, och en genomgång av förhistoriskt och historiskt material belysande svensk brödkultur, kap. III. I dessa avsnitt har förf. gjort betydande tillägg jämfört med tidigare arbete, medan kap. I "Brödkultur och kulturart" samt kap. IV "Brödtyper och brödtypsområden" i stort sett är desamma.

Med ovannämnda undantag har Campbell i föreliggande bok alltså utgått från samma forskningsmaterial — traditionsuppteckningar rörande den svenska allmogens vardagsbröd på 1880-talet — som i hans tidigare arbete. Utbredningskartorna äro också desamma.

Med hänsyn till det vidare program som förf. uppsatt för föreliggande arbete, det svenska brödets utveckling fram till den industriella brödproduktionens epok, har man enligt rec:s uppfattning skäl att granska den begränsning av forskningsunderlaget, som förf. uppsatt för sitt tidigare arbete och som han relativt intakt överfört till den bok som här granskas. Jag avser här dels begränsningen till *vardagsbröd* dels enquete-materialets begränsning till ett socialt skikt — *allmogens*. Förf. säger sig vilja nå en tillfredsställande kunskap om svenska folkets brödvanor. Även om vardagsbrödet som näringsmedel varit det utan all jämförelse viktigaste, säger dock högtids- och festbröd en hel del om brödvanorna och har otvivelaktigt spelat en stor roll som förmedlare av nya metoder, brödtyper och former de sociala skikten emellan, vilket förf.

för övrigt själv framhåller (s. 25). Vetets roll får man veta mycket litet om, men ändock säger förf. (s. 173): "det franska bruket av kaffebröd (*pain à café*) slog dock igenom och blev på 1800-talet tillsammans med bruket av kaffe av en *epokgörande* (kurs. av rec.) betydelse för kosthållet såväl på landsbygden som i staden." Vetet förekommer enligt förf. redan i förhistorisk tid som "jarlarnas" bröd, under medeltiden och nyare tidens början som "herrs-kapsbröd", men får småningom via helgbrödet och som "kaffebröd" en betydande andel i kosthållet. På 1700-talet tages franskt bröd upp på bagarnas månadstaxor och har i varje fall sedan 1800-talets mitt en inte ringa andel i brödsädeskonsumtionen. Enligt statistiska beräkningar har förbrukningen av vete från 18 kg per person och år vid 1800-talets mitt, år 1914 stigit till 70 kg per person och år (varav 42,8 % import) medan motsvarande siffror för rågen är 119 resp. 114. Att belysa detta förlopp ur historisk, social och geografisk synpunkt borde vara av stort etnologiskt-historiskt intresse, i varje fall lika stort som den förskjutning mellan råg och korn, som pågick i huvudsak under 1600- och 1700-talet, i vissa delar av landet ännu under 1800-talet. Denna förskjutning liksom havrens försvinnande som brödsäd har förf. ägnat en synnerligen inträngande och rikt facetterad skildring. Men vetebrödet, den expansiva faktorn i vår brödhushållning under 1800-talet, har inte fångat författarens intresse i samma grad som de recessiva företeelserna, vilka han belyser från olika synpunkter med stor energi och uppslagsrikedom.

Förf. utgår sålunda från brödkulturens primitivaste fas, det för varje dag för omedelbar förtäring bakade färsbrödet, vars beredning närmast är att betrakta som ett av de dagliga matlagingsbestyren. De bröd som karakteriserar detta stadium är glödbrod av olika slag, bröd stekta på hällar osv. Campbell påvisar förekomsten av dylika primitiva färsbröd i norra delarna av Skandinavien och Finland, tillverkade både som enda brödtyp och vid sidan om förrådsbröd. Färsbrödstraditionen kan även återupplivas under särskilda förhållanden hos folk, som eljest äger en mera utvecklade brödkultur och har då karaktären av rena tillfällighetsbröd. I nordvästra Europa finnes alltjämt i vissa trakter en brödhushåll-

ning utmärkt av dagliga bak i hemmen av ojästa färskbröd. Inom dessa områden övergår den primitiva konsumtionshushållningen under vissa förhållanden direkt i den moderna, som även den är en färskbrödskonsumtion, men grundad på modern kvarnindustri, yrkesmässig hantering och moderna distributionsmetoder. Den utveckling som försiggått innan ringen slutit sig sträcker sig i vårt land över nästan ett årtusende. Campbell analyserar detta förlopp i såväl historiskt som geografiskt perspektiv och formar sin framställning till en fascinerande intressant skildring av hur ett av våra viktigaste näringsämnen kommit att få sin smak, form, gräddning, jäsnings och konsistens, hur olika brödsorter och specialiteter kommit att utvecklas i olika landsändar.

Det rikt förgrenade samspel av faktorer, som bildar ett områdes brödkultur har på ett utomordentligt mångsidigt och inträngande sätt analyserats och viktiga problemställningar, av vilka här endast ett litet urval kan beröras, urskiljas och belysas. Förf. påpekar t. ex. sambandet mellan kyrkans intresse för ökningen av sädesodlingen såsom en lämpligare skattepersedel än kvicktiondet och övergången från enskiftes- till flerskiftesbruk, varmed också rågens ökning på bekostnad av kornet sammanhänger. Förf. klargör under hänsynstagande till såväl geografiska som historiska faktorer förskjutningen mellan råg, korn och havre, samt de förändringar i brödkulturen, som blev följden därav. Rågens betydelse ligger ju framför allt däri att den innehåller ämnen nödvändiga för jäsningsproceduren. De folkliga metoderna för att uppnå ett gott jäsningsresultat har varit mycket skiftande och Campbell har även här gjort utomordentligt skarp-synta iakttagelser och slutledningar.

Ugnens spridning till vårt land innesluter många problem och givetvis är det för brödforskningen av stort intresse att få klarhet i, när den tekniska förutsättningen för det mjuka, jästa brödet föreligger. Förf. har dock här inte tagit ställning till denna fråga utan refererar diskussionen i anslutning till andra forskare. Det är ju också ett problem, som kräver belysning från ett flertal forskningsområden för att kunna lösas.

Synnerligen intressant är förf:s påvisande av en metod för gräddning vid öppen eld ge-

nom strålningsvärme, som hos lapparna förekommer i kombination med stekning på håll, och därför inte heller av förf. själv i hans tidigare arbete urskiljes som en särskild metod. Här klargörs den emellertid av Campbell genom en noggrann analys och med jämförelse-material från Skottland och Irland, där strålningsgräddningen karakteriseras genom mera utvecklade teknik och sina speciella redskap. Förf. påvisar denna metod även i nordöstra Europa och norra Asien.

För kännedomen om vår förhistoriska brödkultur är källmaterialet givetvis ytterst knapphändigt. Skildringen i Rigsthula av det bröd som ätes i olika befolkningsskikt och det fåtal genom analys artbestämda fynd av bröd, som gjorts vid arkeologiska grävningar är i stort sett allt som finns att bygga på. För att tolka dessa fragmentariska vittnesbörd använder förf. traditionsuppteckningarnas uppgifter om kvarlevande primitiva brödtyper. Han når härigenom otvivelaktigt utomordentligt plausibla resultat, men man undrar om inte framställningen skulle fått fastare grund om redskap för bakning och gräddning, som finnes på våra museer inventerats och granskats. Helt säkert hade förf. då kunnat göra värdefulla bestämningar av redskap och därigenom kunnat bidra till att brygga över det årtusende, som skiljer traditionsuppteckningarnas miljö från de arkeologiska brödfyndens, alldeles bortsett från att det skulle varit önskvärt att få föremålsbeståndet genomgått och analyserat av en forskare med så djupgående kunskaper om sitt ämne.

En viktig kombination av data gör Campbell, när han sammanställer malningsteknikens utveckling med övergången från dagliga småbak till årliga eller säsongmässiga storbak och uppkomsten av förrådsbrödet par preference, tunnbrödet, som en nödvändig form av konservering av det genom vattenkvarnarna framställda stora mjölförråden. Av den serie omständigheter, som bildat grundvalen för baka-ningsterminerna, understryker Campbell sambandet dels med arbetslivets behov, dels med tidpunkterna för erläggande av skattepersedlar in natura till kyrkan.

Ett annat slag av förrådsbröd, kavringbröd och tvebakade bröd, skeppsskorpor etc. har, framhåller förf., sin förutsättning i handelns

och sjöfartens behov av bröd som kunde tåla en längre tids förvaring. Den försöksverksamhet som såväl under 1700-talet som tidigare utförts vid arméns och flottans bagerier för att få fram ett lämpligt bröd för militären har också haft en inte ringa betydelse för den civila brödtillverkningen. Den yrkesmässiga tillverkningen, utövad av bagarskrået, går i Stockholm tillbaka till medeltidens slut och tycks ha varit av mindre betydelse liksom i de flesta andra städer, där livsmedelsproduktionen till husbehov ända till 1800-talets mitt var föga mindre utvecklad än på landet, då borgarna hade åkertäppor och husdjur inom stadens hank och stör. För detta avsnitt av brödets historia är framställningen knapp och förf. hänvisar till Hjalmar Wallgrens yrkeshistorik.

Boken har ett utomordentligt instruktivt och i många fall suggestivt bildmaterial med utförliga texter, en bokfilm om brödet, som man följer med oavlatligt intresse.

En resumé på engelska gör Campbells forskningsresultat tillgängliga även för internationell forskning, men tyvärr saknas litteraturförteckning.

Vetenskapligt utgör denna bok en komplettering och avrundning av Campbells tidigare arbete, i disposition och presentation av ämnet tillrättalagd för en större läsekrets. Att både forskaren och lekmannen tillförts ett verk utomordentligt rikt på kunskaper och stimulerande synpunkter är något man med glädje och tacksamhet kan konstatera.

Anna-Maja Nylén.

KORTA BOKNOTISER

TOIVO VUORELA: *Etelä-Pohjanmaan kansanrakennukset* (Das volkstümliche Bauwesen in Süd-Österbotten). Helsingfors 1949. 307 s., 231 ill.

Denna doktorsavhandling försvarades i Helsingfors strax före jul 1949 och är huvudsakligen baserad på författarens mångåriga fältarbeten. Även arkivaliskt material har utnyttjats och det har givit väsentliga bidrag till de olika byggnadstypernas historia i landskapet.

Södra Österbotten har fått sin finska befolkning huvudsakligen från Övre Satakunta med början på 1100—1200-talen. Fr. o. m. 1570-talet uppenbarar sig också de savolaxiska nybyggarna i trakten. Utöver landskapets kust och i kuststäderna bor dessutom svenskar, som utgör den naturliga förbindelselänken västerut. Österbottniska bönder har varit skickliga timmermän, och landskapet har också ekonomiskt varit burget. Byggnads- och bostadskulturen är därför här mångsidigare och mera utvecklad än på andra håll i Finland. Området för Vuorelas undersökning har därför stort intresse.

Materialet har uppdelats i fyra kapitel som behandlar bostadshus, uthusbyggnader, byggnadstekniska detaljer och byggnadernas gruppering. Ett sammanfattande femte kapitel avslutar framställ-

ningen. Läsaren får en utvecklingshistorisk översikt som ofta innehåller intressanta detaljer. Så har t. ex. det s. k. västsvenska dubbelhus, som i Sverige av S. Erixon har konstaterats på 1830-talet (Svensk byggnadskultur, s. 513 ff.) förekommit i Kronoby redan 1748. Tvåvåningshus börjar förekomma redan på 1770-talet men deras genombrott ligger liksom i Sverige på 1850—1860-talen. Vuorela framhåller härvid särskilt lanthandlarnas förmedlande roll. Även olika stilriktningar (rokoko, nyklassicism och efter 1809 empire) gör sig gällande i landskapet vid utformningen av dörrpartier etc. Härvid hade förf. haft nytta av att studera Manne Hofréns undersökningar kring samma problem i Norrland. Över huvud taget har förf. visat för litet intresse för kontakten med den norrländska kusten över Kvarken. Även de österbottniska kuststädernas förmedlande roll hade behövt en fylligare framställning.

Vuorelas avhandling innehåller utom annat illustrationsmaterial också utbredningskartor, som utgör en välkommen komplettering till motsvarande svenska (t. ex. spis med uppsvängd kåpa, loftbodas, lador med sneda väggar, knäpptak med runda trån osv.). Bildförteckningen finns även på tyska, men annars saknar detta intressanta arbete en resumé.

I. T.

NILS-ARVID BRINGÉUS: *Kyrkans tjänare i Örkelljunga pastorat*. Skrifter utgivna av Örkelljungaabygdens Hembysgfsörening 2. C. W. K. Gleerups förlag, Lund 1950. 206 s., ill. Häft. kr 5:50.

Genom Nils-Arvid Bringéus' nyligen utkomna Örkelljunga-beskrivning har den skånska hembygdslitteraturen erhållit ett värdefullt tillskott. Arbetet fyller på samma gång ett populärt och ett vetenskapligt syfte. Det förra tar sig främst uttryck i den lediga stilen, medan det senare bl. a. kommer till synes genom den utförliga notapparaten. Boken lämnar en översikt över Örkelljunga pastorat, kyrkoherdarna, klockarna, deras inkomster, kyrkovärdarna och kyrkoväktarna. Innehållet blir därigenom främst av kyrkohistoriskt och personhistoriskt intresse, medan socknens kulturhistoria knappast erhållit någon utförligare beskrivning. Bringéus framhåller visserligen, att en sockens kulturhistoria till stor del sammanfaller med kyrkans historia. Detta synes emellertid innebära en väl kraftig schematisering. Härtill kommer, att det blott är en sida av kyrkans historia, nämligen den, som berör kyrkans tjänare, vilken blivit föremål för beskrivning. Det är därför med intresse man emotser fortsättningen, vilken säkerligen kommer att bilda ett värdefullt komplement till det nu publicerade arbetet.

Om man bland bokens förtjänster vill söka framhäva någon mera än de andra, synes det tredje kapitlet vara värt ett särskilt omnämnande. Här behandlas prästernas inkomster, men texten är även rikligt försedd med uppgifter om ägo- och

brukningsförhållanden grundade på äldre kartmaterial. Framställningen åskådliggöres dessutom av kartor, fotografier och uppmättningsritningar.
J. P.

Daniel Tiselius. *En kulturbild från tidigt 1700-tal*. Utg. av ELIAS TISELIUS. Uppsala 1951.

Ewert Wrangel har med enkel träffsäkerhet karakteriserat den äldre frihetstidens odlingshistoria som "kyrkoherdarnas period". Tyvärr saknar vi i Sverige en framställning av prästernas odlingsintresse ur kulturhistorisk och sociologisk synpunkt — både Finland och Danmark äger däremot sådana verk — och varje bidrag till denna intressanta historia är därför välkommet. Ett sådant är onekligen läroverksadjunkten Elias Tiselius' biografi över en av hans förfäder, kyrkoherden i Hammars församling i Närke, Daniel Tiselius (1682—1744). Utom religiösa skrifter, psalmer och tillfällighetsdikter har han sysslat med arkeologiska och andra uppteckningar och t. o. m. skrivit en avhandling om runstaven. Men framför allt är han känd som författare till en skildring av Vättern. Ur naturvetenskaplig synpunkt är mätningarna av vattenståndet det mest betydelsefulla i denna bok. Men den är också fylld av kulturhistoriskt värdefullt stoff, som gör den ovärderlig för den som haft anledning att syssla med denna märkliga sjö. I dr Tiselius biografi är materialet väl tillrättat, framställningen är föredömligt enkel och sober men ändå underhållande.

B. C.

REDAKTIONELLA MEDDELANDEN

Dubbelhäftet 1952: 3—4

De två sista häftena för detta år har som synes blivit sammanslagna till ett dubbelhäfte. Det är med beklagande redaktionen sett sig nödsakad att vidtaga denna åtgärd, men de under året avsevärt höjda kostnaderna för tidskriftens tryckning har framtvingat den. Vi hoppas att så snart förhållandena medger kunna återgå till den vanliga uppdelningen i 4 häften årligen och om möjligt med större omfång än som för närvarande är ekonomiskt görligt.

Rättelse

Genom en del beklagliga tryckfel har texten till professor Gottfrid Carlssons bidrag, Olaus Magnus och hans författarskap, i föregående häfte av

Rig delvis förvanskats. Vi be därför få meddela följande rättelser:

- s. 61, not 1, rad 4 uppförån: "1521 eller 1512", skall vara: 1521 eller 1522.
- s. 62, vänsterspalten, rad 13 nedifrån: "Stockholms garnison och borgerskap", skall utgå och i stället stå: Stockholm till de allra sista dagarna av år 1522 etc.
- s. 68, not 7 b, rad 10 och 15: "Sten Kristiansson", skall vara: Sten Kristiernsson.

I anslutning till sin uppsats, Handsken och fanan, i årets första häfte ber författarinnan, fil. mag. Lizzie Carlsson, få rätta följande misstag:
s. 14, vänsterspalten, rad 4 nedifrån: "1583", skall vara 1587.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Föreningens för svensk kulturbistoria styrelseberättelse för år 1951

Föreningens styrelse har under år 1951 sökt att på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Föreningen sammanträdde den 27 november 1951 i Nordiska museet. Till föreningens ordförande valdes statsrådet Herman Zetterberg. Vidare omvaldes de i tur avgående styrelseledamöterna Olsson, Strömbom, Nordberg, Svensson, Söderlund, Petrén, Henschen-Ingvar.

Till revisorer omvaldes registrator Ola Bannbers och fil. dr K. E. Sahlström.

I anslutning till sammanträdet höll fil. dr Manne Hofrén, Kalmar, ett föredrag över ämnet "Smäländsk kust".

De ökade tryckningskostnaderna har ytterligare ökat svårigheterna att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG, vilken under året utkommit i fyra häften.

För värdefullt ekonomiskt stöd tackar föreningen utom sina stödjande medlemmar även direktör Sten Westerberg, Nordiska museet och Folklivsarkivet i Lund.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag å 2 500 kr som bidrag till tryckning av RIG.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande.

Ingående Balans Konto

1/1 1951	
<i>Skulder:</i>	
Ledamöters fond	2 186:—
Diverse Personer	1 806: 51
Överskott 1950	779: 40
	<hr/>
	Kronor 4 771: 91

Tillgångar:

69 500 ex. "Rig"	2 186:—
Bankräkning	570: 30
Kassa	595: 61
Diverse Personer	1 420:—
	<hr/>
	Kronor 4 771: 91

Vinst och Förlust Konto

<i>Utgifter:</i>	
Tryckningskostnader	9 053: 48
Författare	1 100:—
Omkostnader och Porto	74: 64
	<hr/>
	Kronor 10 228: 12

Inkomster:

Medlemsavgifter, årliga	4 905:—	
„ „ garant.	50:—	4 955:—
Försäljning		925: 10
Gåva		500:—
Statsbidrag		2 500:—
Ränta		30: 03
Överskott 1950		779: 40
Underskott 1951		538: 59
		<hr/>
		Kronor 10 228: 12

Utgående Balans Konto

31/12 1951

Tillgångar:

70 000 ex. "Rig"	2 186:—
Bankräkning	550: 33
Kassa	561: 79
Diverse Personer	1 162:—
Underskott	538: 59
	<hr/>
	Kronor 4 998: 71

Skulder:

Ledamöters fond	2 186:—
Diverse Personer	2 812: 71
	<hr/>
	Kronor 4 998: 71

Stockholm i mars 1952.

Herman Zetterberg Sten Westerberg

Mats Rehnberg

Revisionsberättelse

Undertecknade, som av Föreningen för svensk kulturbistoria utsetts att granska föreningens förvaltning för år 1951, få efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse.

Vi ha genomgått föreningens räkenskaper och funnit dem vara förda med omsorg och reda och samtliga utgiftsposter försedda med vederbörliga verifikationer. Föreningens ställning framgår av den till styrelseberättelsen fogade översikten, vilken överensstämmer med räkenskaperna. Vi få därför tillstyrka, att föreningen beviljar styrelsen och skattnästaren full och tacksam ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning.

Stockholm den 23 mars 1952

Ola Bannbers

K. E. Sahlström

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Herrgårdar och boställen* av
MANNE HOFRÉN 32:50
- Svenska herrgårdshem under 1700-
talet* av GÖSTA SELLING 35:—
- Mälsåker — ett Tessinslott vid
Mälaren* av ERIK ANDRÉN 9:50
- En bok om Tyresö* av A. LIND-
BLOM, S. WALLIN, S. KARLING,
B. BOËTHIUS m. fl. 20:—
- Julita klosters godspolitik* av PER
STENSLAND 5:—
- Broderier* av ANNA-MAJA NYLÉN 5:—
- Norrländskt sågverksliv* av REIN-
HOLD OLSSON 10:—
- Pataholm* av MANNE HOFRÉN ... 12:—
- Skottsbergiska gården i Karlshamn*
av BENGT BENGTSSON 9:50
- Helgerum i Tjust* av MANNE HOF-
RÉN 14:—
- Flaskor och glas* av ELISA STEENBERG 9:—
- Bygd och yttervärld* av SIGFRID
SVENSSON 8:—
- Dalmålningarna och deras för-
lagor* av SVANTE SVÄRDSTRÖM .. 18:—
- Järnsmidet i Vasatidens dekorativa
konst* av BRYNOLF HELLNER 20:—
- Slagan och andra tröskredskap* av
DAG TROTZIG 12:—
- Sledges and Wheeled Vehicles* av
GÖSTA BERG 10:—
- Rågöborna* av PER SÖDERBÄCK .. 12:—
- Svensk soldat, redigerad* av MATS
REHNBERG 7:—
- Lapsk kultur vid Stora Luleälv
källsjöar* av ERNST MANKER 45:—
- Modedräkter 1600—1900* av GUN-
NEL HAZELIUS-BERG 7:—
- Die lappische Volksmusik* av KARL
TIRÉN 45:—
- Die lappische Zaubertrommel,
I—II, av ERNST MANKER* 200:—
- The Skolt Lapp Community Suen-
jelsijd* av KARL NICKUL 35:—
- Skolseder från Skara* av ALLAN
NILSSON 5:—
- Årets äring* av ALBERT ESKERÖD.. 15:—
- Svenska skräsiggill* av K. G. CE-
DERGREN och G. VON SCHOULTZ 10:—
- Urmakare i Sverige* av ELIS SIDEN-
BLADH 30:—
- Stjärnsundsuren* av STEN LUND-
WALL 12:—
- Rokokomöbler* av MARSHALL LA-
GERQUIST 25:—
- Gustaviansk stil i Nordiska museet*
av SIGURD WALLIN 3:75
- Herremansmöbler* av BRYNOLF
HELLNER 3:—
- Allmogemöbler* av SIGFRID SVENS-
SON 3:—
- Kistor* av GÖSTA VON SCHOULTZ .. 4:—
- Svenska vävnadstekniker och
mönstertyper* av E. VON WAL-
TERSTORFF 18:—
- Tygtryck i Sverige före 1700* av
INGEGERD HENSCHEN 12:—
- Linnedamast* av E. VON WALTERS-
TORFF 1:—
- Folkdräkter* av ANNA-MAJA NY-
LÉN 12:—
- Nationella dräkten* av EVA BERG-
MAN 20:—
- Skånes folkdräkter* av SIGFRID
SVENSSON 12:—
- Folkligt dräktskick i Vingåker och
Österåker* av A.-M. NYLÉN 16:—

Sten Lundwall

STJÄRNSUNDS- UREN

"Man läser Lundwalls kulturhistoriska bilder med nöje, men minst lika intressant är den samvetsgranna och rikt illustrerade tekniska framställningen.

Expressen

"i stark sammanfattning en livfull bild av svenskt näringsliv under 1700-talets förra hälft."

Östgöta Correspondenten

"en systematisk skildring även då det gäller arbetsorganisationer, lärlingars och hantverkarens arbetsförhållanden..."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

Pris häftad 12: —

inb. 16: —

NORDISKA MUSEET

Hilding Celander

STJÄRN- GOSSARNA

"i sanning en bok full av folklig bildgestaltning, fantasieggande, klarläggande och roande. Svenska kulturhistoriker och hembygdsforskare ha sällan fått en rikare och mera stimulerande gåva."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

Pris häftad 24: —

inb. 30: —

NORDISKA MUSEET

MIRANDA

i SVERIGE och NORGE 1787

"Den är en historisk delikatess, ett kulturdokument och ett stycke mänsklig lektyr."

Claes Krantz i G.H.T.

"ett avsnitt ur ett mer än vanligt rörligt och äventyrligt liv. Sitt särskilda intresse får den genom de intima inblickarna i svenska förhållanden och miljöer."

Olof Jägerskiöld i

Meddelanden för Riddarhuset

Pris häftad 20: —

inb. 26: —

NORDISKA MUSEET

Gösta von Schoultz

DALSLANDS- GÅRDAR

"Det är många faktorer, som påverka utformningen av människors hus och hem, geografiska och ekonomiska, kulturella och estetiska och många andra — den moderna folklivsforskningen tar upp hela detta komplex och ger därmed en allt mera sann bild av svenskt liv. Gösta von Schoultz har med sin Dalslandsbok givit ett värdefullt och fint bidrag härtill.

Manne Hofrén i
Svenska Dagbladet

Pris häftad 15: —

inb. 20: —

NORDISKA MUSEET